

АПБАЗ
ҚАРАЖІГІТОВ

ШАҚПАҚ

АПБАЗ
ҚАРАЖІ ГІТОВ

ШАҚПАҚ

Повестер

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1983

Қаз2
К 41

Пікір жазған С. Досанов

Қ 41 Қаражігітов Апбаз.
Шақпақ: Повестер.— Алматы: Жалын, 1983.—
108 бет.

Автор шығармаларында халқымыз бастан өткерген тарихи оқиғаларды суреттейді.

Ұлы Октябрь революциясы алдындағы қазақ аулының бейнесі, тап тартысы, сондай-ақ Ұлы Отан соғысы кезіндегі партизандардың ерліктері оқушының көз алдынан өтеді.

К $\frac{70303-169}{408(05)83}$ 109—83—4702230200—

Қаз2

© «Жалын» баспасы, 1983

ШАҚПАҚ

— Шырағым, Зәкір, сені қолқалап осы сапарға ертіп жүруімнің бір ғана сыры бар еді. Оқығаның, тоқығаның бар, зерделі, казитке мақала жазып жүрген азаматсың. Ел мен жер тарихын, ерек туған азамат өмірін зерттеп жүрген жастың бірісің. Осы өтінішімді орында,— қарт үні бірден өзіне елең еткізді,— өзіңе ғана айтатын бір шежіре сырым бар.— Жаңағы,— деп, жанжағына бойлай қараған ол, шоқша сақалын тарамдап аз ойланды,— жер болып кеткен бейітте менің бауырларым жатыр. Олар осы төңіректегі елге аты әйгілі қаралы оқиғада қаза болған шейіттер. Сол ел ардақтарына бір ескерткіш орнату ежелгі арманым еді. Бірақ оның ретін келтіре алмай-ақ қойдым. Бұл ізгі мақсат — ата-бабасын қадірлеген бүгінгі сезімтал да мәдениетті ұрпақтың еншісі. Мен орната алмаған, арманым болған сол ескерткішті сен орнат, шырағым. Ол өзі желге тозбайтын, күн қызуы жемейтін, қар мен жаңбыр суы алмайтын, әрі зәулімдігімен көз тартатын болсын. Бірақ соны қандай мәрмәр тастан соғар екенсің, оған керекті құрылыс материалын, қарағым, өзің тап, ал мен өзімде барды саған табыс етейін,— деді. Мен үнсіз басымды

изедім. Ол ойлы қалпын бұзбастан, ұзақ сөйлеп кетті.

— Уақыт, тұлпарсың-ау шіркін!

Нұрбай қарт осы сен тындап отырмысың дегендей маған бұрыла қарады да, сөзін қайта жалғастырды.— Осы Қаражар бауырына алғаш қыстау салған жыл. Жарықтық Сарыарқаның ақпаны мен қаңтары қай кезде шаруаға қолайлы болған. Нөсерлетіп, жаңбырлатқан күз арты төпей жауған қалың қарға ұласты. Атырап аз күннің ішінде ақсүмекке көпсіді де қалды. Бірақ сол үлпілдеген ақ мақта дала кенеттен алай-түлей, астан-кестеңі шығып, тулап бір кетті-ау... Сарнаған жел алапат күшпен ойда орғып, қырда қарғып қойын-қонышына қар толтырып, айылап-үйілеп безек қақты. Оқпанына түскеннің бәрін түтіп, тырнағымен осқылап өрекли жөнелді. Беймәлім алыста, жер түкпірінде, арыстан ақырып, аш бөрі ұлығандай. Он жетіге жаңа ғана шыққан жасымда мұндай сұрапылды бірінші көруім. Зікір салып, қобызын сарнатқан көзге көрінбейтін бақсы ма дерсің.

Әлі есімде, желтоқсанның бас кезі. Үлкен үй — Жақсымбеттікі соғым сойған күн. Бір тұқымның өсіп-өнген, енші алған, батагөй, дарқан ұясы, ата төсегінің қасиетті орны — бұл. Ол үйдің шаруасы да басқаға қарағанда мол етектілеу, сорпасының беті майлы, қазаны қаспақты. Сонысына баға ма, ол үйге қонақ та көп келгіш.

Бүгін шағын ауылдың бала-шағасы сонда соғым сойысып, ет бұзысып, ішек-қарын аршысып, қолғабысын тигізіп, абыр-сабыр болып жатыр. Қазіргідей өмір қайта ол кезде. Даланың тағысындай қыр қазағының рақат күні кемде-кем заман. «Жарлының бір тойғаны — шала байығаны» деп, алғаш соғым сойылған үлкен үйге жиналғанбыз. Қазан астында жыңғылдың томары сытыр-сытыр қыза жанады. Мұндайда әлекедей жаланып кететін әйелдер отты көсей түсіп, маздатып жіберген. Жас еттің көбігін алып, бір жағынан, қазан бетінен май қалқып, мәре-сәре. Далада — боран, үйде — жаз. Төр-

де өзім өмірімде бірінші көрген кәресін шам қалт-құлт шалқып жанып тұр.

Арқаларына сыз өте ме, әкем де, Жақаң да иықтарына сең-сең тондарын жамылып, шаруа жайын әңгімелеп отырған. Осы кезде үсті-басы ақ қырау болып, бейтаныс біреу үйге ене берді. Еркін басып, дауыстап сәлем бере кірді. Үні зор, жүріс-тұрысы ширақ, қою сақал-мұртты, қоңқақ мұрынды, ала көздеу кісі. Түйе жүн шекпенін, түбіт бөкебайын шешіп, тері шалбар, шағын тонымен сидаң-сидаң басып, төрден орын алды. Бәріміздің көзіміз бейтаныс кісіде.

— Сақа, жол болсын,— деген үлкендерге:

— Әлей болсын, ел арасы,— деп қысқа жауап қатты да, ары қарай даусын көтере сөйлей жөнелді.— «Адамның басы — алланың добы» деп бұрынғылар дұрыс айтыпты. Қырық бес жылдық өмірінде жел қуған қаңбақтай шығанға шығып, адасқаным да осы шығар. Бүкіл дүние көз алдымда әлі дөңгелеп тұр. Қара басты мені. Қара басты! Қара басқаны емей не, өмірі болмаған, басымнан кешпеген жағдай — бұл. Көзімді таңып тастап, орнымда шыр айналдырып, қараңғы түнде қоя берсе де, бір көрген затты жазбай табатын мына мен есімнен адастым ба, білмеймін. Маған бірдене көрінетін шығар, шамасы. Құдайдың желі де бағдар бермей, біресе оннан, біресе солдан шығып, мың құбылды. Айнала — ақ шымылдық. Топан судай тасыған екпінді үскірік үйіре соғып, теңіздегі жалғыз қайықтай айдап кетті. Жаңа ғана мағұрыптан мәшүріпке келгендей, Кеңгірдің қалың тоғайына енгенімді бір-ақ білдім. Бұл сұрапыл, сірә, бүгін-ертең басыла қоймас. Расында да, Жақсымбет аға, мына мен осы сіздікінде отырмын ба? Әлде... — Үй ішін тінте қараған ол, бәрімізді ду күлдірді.

Жақаң мына сөзге таң-тамаша қалғандай басын изеп, Сағымнан көз алмай ұзақ қарап отырып қалды. Тіл қатқан жоқ.

Үйдің ішіне сәл болса да тыныштық орнаған осы сәтте жағалай қолға су құйылып, дастарқан жайып, ортаға буы бұрқырап етке толы астау келе берді. Соғым сойған күні қазаныңды толтыра ас, түбінде шеміршек, астауыңда ет қалсын, соғымың берекелі болады дейтін қазақ емес пе, жас түйенің семіз еті, жүрекке шық ете қалатын көкпенбек өркеш майы астауда былқып жатыр. Әсіресе ми шұжық! Турамыштаған жұмсақ етке араласқан ми. Жеңді білектей ішекке салынып, пісіріліпті. Тәбеті қозып, сілекейін жұтқан бір қауым адам табаққа жұтына қарап қалған еді. Жақаңнын:

— Дәм алыңыздар,— деуі мұң екен, отырғандар астауға ашқарақтана қол салды. Олар әңгімеден тартылып, үнсіз тамақтанды.

Ет желініп, отырғандар дастарқаннан шегінісе бастаған. Осы мезетте Сағым бір шаруамен асығыс жүргенін айтып, үй иесінен рұқсат сұрады.

— Сақа-ау, өзің адасып жүрмін дейсің. Сөйте тұра мына ақ түтекте тағы қайда бармақсың?— деді Жақаң салқын раймен.— Боран басылған соң, күн ашықта жүрсең де болады ғой.

— Құдайдан...— деді Сағым бата жасап, орнынан қозғала беріп, бойым жылынды, ішке ел қонды, оң-солымды айырып алғандаймын, енді адаса қоймаспын...

Сағым үйден шығып кетісімен-ақ отырғандар:

— Әлгіні сор түртті ме, мына күннің түрі жаман, жазым болмаса игі еді,— десті.

Айтқандары айнымай келіп, Сағым адасып, үсіп өлді. Сіресіп қатып қалған денесі ауыл іргесінен табылды.

— Бұл тәңірге не айтайын! Жала боп жабыспаса не қылсын,— деді Жақсымбет өлікті көргенде. Даусы күйзеліп, мұқалып шықты.

Азғана ру жанғабыл-сапаққа жасын ойнатқан қара бұлт сол жылы осылай кеп төнген еді. Бұл өңірді мекендеген бір тайпа елге дау-дамайымен әйгілі болған қара-

лы оқиға талай жылға созылып, үзілмей келе жатқан айтыс-тартысты қайта қоздатты. Әмірі жүріп, айтқаны болып тұрған Адырбай болыс көктен тілегені жердеп табылғандай, азулы жыртқыш етіп өсірген қолбала ұрысы Сағымның құнын жоқтаушы болып шыға келді. Жақсымбет күні кеше ғана мұның үстінен оязға арыз берген-ді. Қара халықтың сөзін сөйлеп, ел ішінде беделді болып жүрген. Енді содан кек алатын сәт келді-ау деп қуанды Адырбай. Көп кешікпей орта тоқсанның қызыл шұнақ аязды күндерінің бірінде боздағымды ата-бабамның қорымына қойғызамын деп, оның сүйегін жерлеген жерінен қаздырып алдырды да, Жақсымбетке сөз салды. Өз билігін өзі айтсын, қара қылды қақ жаратын әділ би де, ақылды да өзі. Айыпты да өзі. Арысымды өз қолымен өлтірді, кінәны өз мойнымен көтеріп, құнын да өзі кессін. Болмаса тұрар жерін айтсын. Аянарым жоқ!»— болды. Адырбайдың сөзі.

Ақыры, орта шілдеде жердің шөбі пісіп, малдың да қаны толған шақта, Талмас әулие бейітінің түбіне үй тігіліп, осы дау ортаға түсті. Беделдімін, сөзім өтеді, ақ пен қараны танымын дейтін, осы төңіректегі елге қадірі бар ру басы, би атаулы түгел келді. Талай-талай дәу қарын, бұғағы іскен шоң билер пысылдап, ырсылдап отыр. Шілденің де кемеліне келген шағы емес пе, төбедең төнген күннің қызуы күйдіріп барады. Көбі мына дауға берер ақылы, келелі кеңесі болмаса да, сығыраңдап жыртыс аңдыған кемпірдей әншейін пәленше не билік, не бітім айтар екен, соны естиін деген ниетпен сөз тындауға келгендер. Көбінің не кәсібі, ауыратын ауруы жоқ. Осындайда біреуге ши жүгіртіп, сөзден сөз, даудан дау туғызатын, ұшқыннан өрт шығаратын ел пысықтары бұлар. Қасқыр қойды қырмаса, сауысқанға тамақ қайда? Нақты шешім-кесім айтылатын сәтке дейін өзара бірі олай, бірі бұлай деп, әр саққа сөз жүгіртіп өздерінше тон пішіп жатыр. Жүйрік атты, қақ сойылды, алты өрімді қамшысы, мылтығы сай, «аһ...

аһа»-лап айқайлаған топтың бүгінгі ортаға алар жауы да, андығаны да бір-ақ адам. Ол — Жақсымбет.

Сарысу өзенінің қалың жыңғылды, бидайығы ұйысқан сазды табанына тігілген ақ үйдің өзі ысып кетті де, билер сыртқа шұбыра шықты. Бірінің өңінде қаяу жоқ, өздерінше мез, күлкі-әзілі жараса қалған. Олар енді өзеннің жар қабағына, жел өтіне шығып, жібек көрпедей жұмсақ көгалға отырысып жатыр.

Осы сәтте қабақтары түксіп, қанын ішіне тартқан билер дұшпанын таптап тастардай айбар көрсетті. Қамшыларын қолдарына қыса ұстап, әрқайсысы өз тізесінің астына баса отырды. Бәрінің көзі Жақсымбетте. Жақаң да кең кеудесін кере тастап, үстіңгі ернін жымқыра түсіп, маңайымда кім бар дегендей, төңірегін бір шолып қойды.

— Е, Жақсымбет мырза, бүгін мына көпшілік ойда жоқта дау тауып, ұйқыда жатқанда жау шауып, соның бітіміне алдына келіп отыр. Болған оқиға құдайға аян, саған аян. О заманда, бұ заман қазақ сүйегін жоқтаусыз қалдырған емес, ол — ата-баба жолы, төрелігін өзің айт!—деп, белгілі қоңыр даусымен сыңғырлай жөнелді Ақтай би. Жан-жақтан Жақаң не айтар екен дегендей талай жуан мойындар созылып, құлақтар қалқайды.

— Дұрыс айтасыз, Ақа,— деп, осы төңірекке төбе би атанған Ақтайға ілтипатпен қарады ол.— Ойда жоқта дау тауып, ұйқыда жатқанда жау шауып шерменде болған елің — біз. Жазым болса быламыққа тіс сынады дегеніңіз — осы,— дей беріп еді:

— Әй, мынаның быламығы не? Айыбын мойындаудың орнына сөзді түлкі бұлтаққа салғысы келіп отыр ғой...— деп күңкілдеген дауыс та естіліп қалды.

— Олай деме, Жақа, жөніңе көш. Сөздің тыйылымы қайсы, соны айт!— деп, Ақтай бір ырғалып қойды.

— Не жөн бар онда, жөні бұған дейін айтылған. Адырбай болыстың алдында отқа қақталған терідей талай сілкілендім емес пе!? Болыс — ұлық! Ұлық алдын-

да арылмай, ақтығымды айтпай, енді не істеуім керек?
— Кісі өлтіріп тұрып мынау қайтеді, ей!— Біреудің даусы қатты шығып кетті.

— Әне, естіп отырмысың Жақа, сол ұлығың, болысың не айтты?— деді Ақтай қатқыл үнмен.

— Адам адалдығың, адамдығың айтады. Мен өзімнің кінәсыздығымды баяндадым. Әлі де сөзім — сөз, ойымнан шығаратын ештеме жок. Ал Адырбайдың табатыны болса, айта берер...— деп, төңірегіне бұрыла қарады.

— Олай емес, Жақсымбет мырза, арысы аттан құлап жатқан Адырбайға жармаспа. Сағымды қалай өлтірдің? Мына халайықтың сенен білмегі — сол!— деп, Ақтай оған одырая қарады.

— Е, бәсе, өстіп қыл сағаққа жармассаңшы. Жанды жері — сол.

— Шіркін, Ақаң,— деген қошамет үндер дуылдап кетті.

— Тоқта, бөрінің күшігендей шуламай!!!— деп, орнынан атып тұрды Жақаң,— мен Сағымның қазасына жазалы бола алмаймын. Менің куәм — адалдық арым.

— Пәлі, сөзіңе болайын...— біреудің кекесін даусы тағы естілді.

— Мейлі сеніңдер, сенбеңдер, Сағым адасып өлді. Айтқан тілді алмады. Ұлып тұрған боранда асығыс шаруа бар еді деп, ет жеді де, шығып кетті...

— Қалай-қалай қиыннан қиыстырады... Өзі адасып келген адам, қайтып боранға беттеуші ме еді?

— Е, жан бермек оңай деймісің,— деген сөздер де естіліп қалды. Күннің тамылжыған ыстығы қыздырып, күйдіріп барады.

— Жақсымбет адалмын десе, жан берсін. Қолына құран ұстасын!— деп дауыстады сырттан біреу.

— Уай, кісі өлтірген адамда жан бар, құдай бар дегенге итім сене ме, тоқта былай даурықпай, түге!

— Ақа, неге кідіріп қалдыңыз? Дінсіз адамға құдай-

дың да, құранның да қасиет-қадірі болмайды. Одан да төрелігін айта беріңіз,— деп, оның желке тұсынан Адырбай болыс маңқылдай ұн қатты.

— Адырбай, сен орынсыз адаспа! Құдай, құран дегеннің атасы — адалдық, ар. Халық сеніміне онымен енбейсің. Басқа білмесе де жазымның не екенін сен білсең керек. Сағымның ажалы ешкімнің болжауынсыз, ойламаған жерде, жазымнан болды. Ендеше, адалдыққа сен, жазықсыз жанды жәбірлеме! Әрі әкет алабүлігіңді!— Жақаң айқайлап жіберді. Ақтай түсі ағарып, қолын көтерді. Онысы тоқта, тыйыл дегені еді. Орнынан белі ұйығандай шұбаландап, зорға тұрды. Сәл ойланғандай жан-жағын барлап қарап алды да, өз шешімін айтып кетті...

Ол аузы қисық болса да бай баласы сөйлейтін заман еді ғой. Ақыры, сонымен тынды. Сөздің тоқ етері көнсең де көнесің, көнбесең де көнесің деген қара күшке тірелді! «Сағым өлген жерде Құлжанның әулеті өзің ғана оңаша болдың. Ойыңа келгенінді істедің, өзің мерт еттің. Бір елдің еркесі, жігіттің серкесі еді Сағым. Оның құны — жүз қара», — деп, — бас би Ақтай кесімін айтқан. Оның бұл билігін ел билеген әкімдер мен «дуалы ауыз» билер түгел қостап, біреуі бармағын, біреуі мөрін басып, қолма-қол бекіткен.

— Бұл әділ билік емес. Көп қорқытады, терең батырады, бұның аты — қиянат!— деген Жақсымбетке:

— Жоқ, өлтірген сен! Сен!— деп, ел билері бір ауыздан шу ете түсті. Билік сот үкіміндей сол жерде күшіне енді. Орындау мерзімі де қысқа — үш күн. Егер бұл билік осы мерзім ішінде орындалмаса, күш қолданымыз. Ерден ердің артық-кемі жоқ, басқа — бас, жанға — жан. Жақсымбеттің немесе Құлажан тұқымынан сондай бір боздақтың мойнына қыл арқан түседі.

Мұнша малды төлейді, қайдан алады? Басар жер, шығар тау қайда? Бар малды дегеніне екі-үш қана қара-құра біткен жанғабыл-сапақ аулы қиянат отына кү-

йіп, қайғы жұтып күңіреніп кетті. Не істемек? Әділдік айтатын, оқиғаның шындығына сенетін кім? Осындай тұйыққа тірелген шақта, күші мен ірілігіне сенген Адырбай тағы кісі жіберіп:

— Жақсымбет малым жоқ деп қысылмасын, ел жақсылары айтқан бәтуә-билік бұзылмасын, қыздың құны—қырық жеті. Доланның баласы Салықбайға немере інісі Әжібектің бой жетіп отырған қызын берсін. Мың жылдық құда болсын. Арадағы көңіл мен жүректе қатқан кек қанмен емес, жанмен жуылсын депті. Долан—Адырбайдың ағасы, ал Салықбай болса оның тілі жоқ, мылқау жалғыз ұлы еді. Әділдік пен адалдық қара халықтың көзіне көрінбейтін терең зынданда жатқан дәуірде ел әкімдері кімнің сөзін тыңдаған, кімнің зарын естіген. Мұнда да солай болды. Көп кешікпей ежелден жоқ-жітік атанған азғана рудың тай-танасын Адырбайдың алдына түсті. Жетпеген малдың бодауына менің туған апам Ақнұр Доланның мылқау баласына зорлықпен ұзатылып кетті. Қара жон болып өртенген даланы құйындай қопарған бұл қиянат бір дүйім елді улатып-шұлатып кетті. Барлы-жоқты малынан айрылып, өңеші жыртылғанша аңыраған аш бала мен ана зары ел әкімдерінің құлағына жетпеді. Қорлық пен зорлықтың бодауы болған Ақнұрдың сондағы сыңсыған үні, өксіген даусы әлі де құлағымнан кетпейді. Бөрінің арқасындағы лақтай болып есіл әпкем бел асып кете барды.

Рақаты аз, қасіреті мол күндер жөнкіген бұлттай жылжып өтіп жатты. Денеге шыққан шикандай сай-сүйекті сырқыратқан осы дау-дамайдың оты өше бастады ма, бір күні әкем ойда жоқта Ақнұр апамдікіне барып қайтуға әзірленді. Тұңғыш баласы болған соң ба, әйтеуір, Ақнұр десе, әке-шешем ішкен асын жерге қоятын. Жанын үзіп, жүрегімен беріліп, құрмет тұтатын еді. Апам аулына әкеммен бірге мен және Ақтан—үшеуіміз жүріп кеттік.

Сол жылы қыс та қатаң болатын. Қар ерте жауыл,

жол бекіп, ел арасындағы қатынас үзілген. Біреудің біреу амандығын ұзын құлаққа талып жеткен сәлем арқылы ғана білісетін. Әсіресе құдасы Доланға мына кезде сәлем беріп көрісіп, Ақнұрдың маңдайынан иіскеп қайту әкеме қажыға барғаннан кем көрінбей келеді. Бауырын кім сағынбайды, апамды көруге өректіген көңіл менде де бар.

Қаражардың түбінен сонау Сарыкөңгірге дейін бірнеше қонып, Долан аулына таяп келеміз. Аспан ақ шаңдақ, айнала аппақ. Көзге ілінер нокат көрінбейді. Жалғыз аяқ таптаурын жол. Анда-санда ақсақ ойылған қасаң қарлы жолда жаздай міністе болған көбеңнің аяңы да тым ауыр. Мына митің-митің өнімсіз жүріс әбден жалықтырып жіберді. Мен жан-жағымға елеңдеп қарап келемін. Өзеннің оң бетіндегі ауыл бірден өзіне назар аудартты. Кешқұрым шаруа жабдығында, тіршілік қамындағы адамдар көрінеді. Солай қарай самарқаулау иегін көтерген әкем:

— Мына көрінген Адырбай болыстікі. Аулында деп еді, көрін тұрса, бұрылып сәлем бермеді дейтін бөлдіау,— деді атын тебіне түсіп. Онда не шаруамыз бар, Ақнұрдікіне тезірек жетейікші деген ой билеген мен:

— Апам аулы таяу ма?— дедім.

— Мұншама қашық болар ма?— дейді Ақтан, өзінің шаршағанын білдіре мені қостап.

— Міне, келіп те қалдық, ендігі қыстау солардікі,— деді әкем.

Күн батып, түн туырлығы түнере көтеріліп келеді. Төңірек қараңғылана бастаған. Осындай қысталаң шақта біздің бүгін келетінімізді қайдан естіп біле қойғанын қайдам, әйтеуір, қыстаудың қарасы көрінер-көрінбестен басына желегін жамылып, Ақнұр апам қарсы алды. Бұл — ертеден бар дәстүр. Ұзатылған қыз туған аулынан келген туыс-туған жақындарын алдынан шығып қарсы алатын әдет барын білетінімін. Бірақ Ақнұр әл-кем басынан желегін алмады, бетін ашқан жоқ. Неге

екенін қайдам, төменшіктеп, даусын шығарып сөйлеспей, алдымызға түсіп жол бастады. Айнала қап-қараңғы. Сөйтсе де маған Ақнұрдың бойы өсіп, денесі іріленген сияқты көрінді. Әкем де әлденеден сезіктенгендей қайта-қайта жөткірініп, Ақтан жаққа жалтақтай берді. Бір кезде:

— Ақнұр қалқам, шешен сәлем айтты...— деп еді, ол боздап қоя берді. Даусы қарлыққан ба, бір түрлі жат сияқты естілді. Бірақ: «Қайтсін-ай әкемді, шешемді, мына біздерді сағына-сағына, жүдеп-жадап, даусы да қарлығып, еңсесі түсіп кетіпт-ау...» деген аяныс сезім менің көңілімді босатып, еңкілдеп тұрып жылап жібердім. Менің бұл қылығым әкемді де толқытып жібердім-ау деймін. «Қарағым-ай, даусың қарлығып, еңсен түсіп, адам танымастай боп өзгеріп кетіпсің, денің сау ма, ауру емессің бе, бет-аузыңда жарақат жоқ па?»— деді даусы дірілдеп.

Әкем екеуміз атымызды жетелеп, Ақнұрдың соңынан қатарласа ілестік. Кенет Ақтан айқайлап жіберді. Даусы сондай ызғарлы, ызалы шықты.

— Әжеке-ау, қайда барасыз? Жүрісі Ақнұрға ұқсамайды мынаның!

Ақтан оқтай атылып барып, әлгінің басынан желегін жұлып алды. Анау да сойыл тиген қасқырдай қайқаң етіп, қарсы қарап тұра қалды. Мен сақал-мұрты сапсынып, бет-аузы тыржиып кеткен жат біреуді көріп, шалқаннан түсе жаздадым. Әкем қап-қара боп түтігіп кетті.

— Долан алдымнан қызымды емес, масқарампазын шығарған екен ғой! Соғұрлы не жаздым оған,— деп ысылдады ол,— әлде бұл — ағасы Адырбайдың айтағы ма? Апыр-ай, сүйекке таңба болды-ау!

Әкем атына қарғып мінді де, әлгі масқарампазды тобылғы қамшымен дәл жауырынан тартып-тартып жіберді. Біздің де тұла бойымызды дүлей ашу биледі. Атымызға қарғып міндік. Ақтан екеуміз де әлгіні қамшымызбен бір-екі рет тартып өттік. Әлгі неме ине жұтқан

иттей ирелеңдеп, қаша жөнелді. Біз аттың басын кері бұрдық.

Ашуға булыққан әкем атына қамшы үстіне қамшы салып, суыт келеді. Мына қоңыр түнде Кеңгір өзенінің қарау қалың тал, қамыс, жиде өскен қабағын басып, түнере көшкен бұлттай жабығып алған. Желе жортып барады. Түн қылаусыз мажыра күйінен ызғырық желге айналған. Дүр сілкінген қыран қанатынан сіркірей төгілгендей жылт-жылт еткен даланың ақ қиыршық қары сәл желдің өзіне суырыла көшіп жатыр. Манағы кермиік, ақ кірпік сұлу табиғат енді үрпе-түрпе кейіпке көшкен. Содан ба, кім білсін, құлазыған көңіліміз мынау қарлы даладай астан-кестен, аласапыран.

— Не боп қапты соншама, тоқтамайтын!— деген дауысқа жалт қарасам, қасында бір-екі адамы бар Адырбайдың алыпкел-шауыпкелі, қанды құрық, Ақсойыл атанған Бодықбектің өзі екен. Аанада Ақнұрды алып кетерде күйеу жолдас болып келген. Мен оны содан танимын. Қалыңның арасындағы кешпе сұр қарды ат бауырына сыздырып, біздің жолымызды төтелей кесіп келеді екен.

Әкем манағы қалпы: сол жүрісі жүріс, ештеңеге алаңдар, көңіл бөлер түрі жоқ. Мыналардың дабырласып жол тосып келе жатқанын елер емес.

Ақсойыл қатты екпінмен атын шоқырақтатыңқырап келіп әкемнің алдына көлденең тұра қалды.

— О, Әжеке, тоқтаңыз. «Ашу — дұшпан, ақыл—дос» деген бар. Бір ағаттық балалар тарапынан болса болған да шығар, неге сонша морт сынып кеттін! «Бас жарылса — бөрік ішінде, қол сынса — жең ішінде» дегенді ұмытпайық,— деп омыраулай сөйледі.

— Уай, Ақсойыл, бұл шешендік сынар жер емес. Ар сынар жер. Жаным арымның садағасы деген жер!

— Е, не бопты соншама? Бары — әлгі Көкжалдың Ақнұр келін боп көріскені ме? Құлсін дегені болар,— деп күж ете түсті Ақсойыл.

— Масқаралап күлмес болар жақын адам,— деп, әкем де ытырына қалды.

— Оған кектенетін ештеме жоқ. Тастаныз қияс ашуды!

— Сендерше ештеме болған жоқ шығар. Маған жетті. Ақсойыл да тақымдап қояр емес:

— Әй, қу тұяқ кедей, жілігіңе май жүгірейін деген екен.

— Әруақ аттаған оңбайды дегенді ол атаң мен бұл атаңнан естігенің жоқ па еді? Әруақты екі аттама, жүр. Қайт былай! Қадірлегенді, қасиеттегенді біл. Адекеңнің құрметті қонағы бол. Әдейі өзі жіберді,— деді, біраз жайды аңғартып.

— Осы сол Адырбайдың мазағы емес пе! Оны мен білмеймін бе?! Екінші — кедейлігіме жетпе! Малым — арымның садағасы! Адырбайдың жуындысына оңалма! Сенің ар жақ, бер жағың маған белгілі.— Әкем қамшысын екі бүктеп, білеп тұрып:— Адырбайыңа айта бар, құрбысынан озғанмен құдайдан озбайды. Аты үнемі бәйгеден келе бермес. Адамға ғарасат майданынан екі өтпек жоқ. Бір емес, екі емес, қайта-қайта қорлайтындай. Есіне Сағымның оқиғасы түсті ме? Мұның артын да көрерміз,— деп, даусы түнгі ауада жанғырыға шыққан ол атын тебіне берді.

— Әй, Әжібек, иттің басы сырлы аяқтан шоршып түседі деген ғой мынауың. Ендеше, өл де қал. Адырбай құдаңның сәлемі мынау:— Қайтсын, қайтпаса, ат күйрығын кестім. Өзіне-өзі өкпелесін. Белдеспесін менімен. Көресісін көрген, қайталатпасын оны,— деді деп, бар зәрін шашқан улы сөздерін ақтара айтты да, атын бауырлап-бауырлап жіберіп, кейін қарай шаба жөнелді Ақсойыл.

Шипың торы бүлкектеп желіп келеді. Жолдағы ауылдың біріне соқпай, түнімен, келесі күні ұзақ күн жүріп, қонаға Сарысудағы Жақсымбеттің аулына жеткенбіз. Бұл екі ортада бір рет ат белін суытып аз-кем кідіргені

болмаса, жүрістен бір танған әкем жоқ. Анда-санда оқыс тіл қатады, іле қайтадан тынып, жарылатын шикандай екі беті талаурап сыздай түседі. Әкемнің қазіргі халі мен сағынып барған құдамыздың көрсеткен мынау өрескел мінезі жас жанымды қандауырмен шабақтағандай тым жабырқатып жіберді. Өзім шеше алмайтын сансыз сұрақтар әбден мезі етті. Әсіресе Ақсойылдың: «Ей, қу таяқ кедей, жілігіңе май жүгірейін деген екен!»— деп, әкеме тап-тап бергені көз алдыма елестеген сайын жүрегім өрекіп, зығырданым қайнап, қатты күйініп кетем. Сонда мынау үскірік аязда аппақ дүние күнгірт тартқандай тұмандана қалады.

«Жілігіңе май жүгірейін деген екен!». Доланның Адырбайдан жасырған боп, жең ұшынан қол жалғасып берген екі-үш байтал, бес-он ұсақ-түйегі ғой. «Әй, кедейлік-ай» деп кіжінемін.

Тұңғыш рет байлық, кедейлік туралы ойға шомдым. «Япыр-ау, олар қалай байыды. Ең болмаса шөп басын сындырып, еңкейіп жерден бұта көтермейді. Сонда да шалқыған байлық, несібе-ырыс солардың босағасынан арқан бойы ұзамайды. Ел басқаратын да, билік, төрелік айтатын да солар. Жоғарыдан келетін ұлық, шенді-шекпенділер де соларды табады.

Біз, я мына біз, өңшең кедей соның малын бағып, шөбін шауып, күлін шығарып, суын тасушылар қанша еңбек етсек те, ешкіміз егіз тумайды. Егін ексек: шегіртке жеп, ыстық жел соғып, қара күйе басып кетеді.

Мұның себебін тағы таба алмаймын. Әсіресе мені таңдандыратыны — байлардың дәулетінің бір ортаймайтыны.

Япыр-ау, содан ба екен, бай мен кедейліктің қыс пен жаз, ащы мен тұщы сияқты өзара біріне-бірі кереғар, екі дүние секілденетіні.

Расында, әкем немесе мына Ақтан, я мен Долан сияқтылардың осы сорақы сойқандарын көріп тұрып, ит қорлығына көне береміз бе?! Олардың майда тіліне сене

қоямыз ба? Ой, сұрқиялық-ай! Әй, пақыр болып жаралған кедейлердің баласы-ай, арқа етің арша, борбай етің борша болып, азулылардың ашса алақанында, жұмса жұдырығында, күлсе езуінде кеткенің-ау деймін қамығып. Әрине, менде ол күндері бұдан басқа ойдың болуы да мүмкін емес еді.

Сол жылы көктем кеш келді. Өлер алдында санаулы өмірін ұзақ күзеттірген науқастай, қыс шіркін де созыла-созыла шаруаның көз майын тауысты. Жіңішке баяғыда үзілген, ал жуанның өзі қылдай созылып қалт-құлт ете бастаған. Әсіресе көктемнің жалаңаш теріге қадалған тікендей қара суығы ақпанның ақ көбік шашқан аязынан қатты тиіп барады. Адам арыған, мал — көтерем.

Жомарт табиғат күрт құбыла қалды. Міне, бүгін екінші күн оңтүстік-батыстан соққан ыстық лепке көрі қыстың қабат-қабат сауыты сәгіле бастады. Сүрі қардың көбесі көпсіді. Күні кешеге дейін мұз құрсаған дала ағыл-тегіл, буы бұрқырап лезде бусанып қоя берді.

Күн де күле шығып, тіршілікке қызықтап күлімдей қарап, алтын алауын, бар жылуы мен жалынын мейірлене төгіп тұрды.

Қар күрт еріді. Қос өзен — Кеңгір мен Сарысу арнасынан асып, Қаражар алқабына көсіле жайылған.

Әкем ауыл адамдарын төңірегіне жинап, дән сеуіп, жер жырту жұмысы жайлы кеңесіп отыр. Біреулер соқаны, біреулер қамыт, мойынтұрық, ең арғысы ағаш самиян, шілия дей ме, оны-мұнысын жөндеп, әйтеуір, мына азғана ауылдың сыртындағы тастақ төбенің күнгей бетінен түспейді. Қап-қара боп ыс басқан қатпар-қатпар қос көрікті әкем өзі тынбай басады да, Ақтан қып-қызыл шоқтың арасынан сом темірді қысқақына

тістетіп алып, тоске жаншып, «ы... ы... ы!» деп, мандайынан тері бұршақтап ұрып жатады. Мұнысы — болашақ соқаның тісі.

Мен болсам ауылдағы он-он бестей ұсақ тұяқты былай шығарып салып, қыстан қалжырап, сіңірін созып шыққан тайынша-тананың батпақтап қалмауын бақылаймын.

Осыдан бір жыл бұрынғы айтулы дау-дамаймен бірге Сағым өлімінен кейін жанғабыл-сапақ елі бір жерге бас қосқан. Өзен өз аңғарына түсіп, су басқан табанның көк сағал шөбі қалыңдап қалған кез. Шалғын арасынан сыңғырлай сырғып, мөлдірей ағып жатыр.

Аулымызда небары жиырмадан астам мініс көлік бар. Оларды да кешегі қатал қыстан Кеңгір өзенінің қалың талы мен қамысы сақтап қалған-ды. «Орманды жер — қорғанды жер» деп халық бекер айтқан ба!

Сол аз жылқы Бестөбе, Бақаншанышқан аталатын жон, тепсеңде, қалың бетегелі, боз, изенді жазықта жатқан.

Астымда Ақтанның торы қасқасы. Ауылдағы малды терістікке өрістетіп, енді ғана егін жаққа бұрылғам. Аңырып тұрып қалдым. Сойылын көтеріп, қиқулаған бес аттылы біздің ауылдың жылқысын қуып барады.

Егіншілер де соқадағы бір-бір шолағын ағыта сап, жайдақ мініп, солай ағылды.

Жылқыны қуа жөнелгендер соңдарынан шапқан ауылдың жайдақ қуғыншыларын жан дейтін емес, қастарынан таяқ сілтем жерден айқайды салып баса-көктеп, ауыл сыртындағы өткелге қиқулап бет алды. Олар бесеу, қуғыншы — он шақты.

Осы кезде жылқыны төрт кісі қуа жөнелді де, біреуі ғана бөлініп, сойылын көлденең ұстай, келсең кел деп, қуғыншылардың жолын тосып тұрып қалды.

Біздің адамдар таяна бергенде, әлгі ақырып:

— Е, ел сұрқын алған азғындар! Қапта-қапта! — деп, аш бөрідей қарсы ұмтылды. Екпінді, семіз атты, ер-тұр-

маны сайлы әккі ұры ә дегеннен бес-алты адамды жайдақ аттарынан ұшырып түсірді. Астындағы атын басқа-көзге ұрып жете алмай, зығырданы қайнап күйіп-пісіп, түйе жүн шекпенінің етегі делендеп әкем де келе жатыр. Көлігі жайдақ, қолындағы тұтамдай ғана ағаш.

— Ә, Әжібек, кездестің бе? Қанымды қарайтып кетіп едің!— деп, күжілдей айқайлаған әлгі ұры қояндай орғыған шабдар атпен ағыза келіп, әкемді маңдайың осы-ау деп салып кетті. Шақ еткен дыбыс шықты. Көзімді жұмып қалып қайта аштым. Әкем әлі ат үстінде. Ал ананың ақ табан сойылы ортасынан омырылып, сынып кетіпті. Шамасы, әкем қолындағы келтегімен қаққан болуы керек. Ортасынан қақ бөлінген сойылдың жартысы қолында шолтаңдап жүр. Екпінімен ағып өтіп, ат басын жарқ етіп қайта бұрғанда таныдым. Белгілі Ақсойыл — Адырбайдың ұрысы. Дүлейленіп алған.

Шабдар атқа қамшыны үстін-үстін ұрып, әкеме қайта төнді. Қолындағы сойылының қалдығын лақтырып тастап, қуйғытқан бойы бетпе-бет келіп, әулетті шеңгелімен әкемнің жағасынан ала түсті. Есесін жіберсіп бе, әкем де оны буындыра сығымдап, екеуі бір денедей тұтасып, тіресе қалды. Аттар да тік жарға кез келгендей кілт тоқтап, қарғыды. Танаулары делдіе еңтігіп тұр.

— О... а... аһы-һ... қан жауғыр!— деп, даусы барылдай шыққан Ақсойыл атын тебіне берді осы кез. Әкем атынан сырылып бара жатты. Ер-тоқымы жоқ еді. Біздің адамдар жапа-тармағай өкшелете шауып келе жатса да, бірде-біреуі олармен әлі жанаса алған жоқ. «О, атаңа нәлет!..» деген ызбарлы айқайдан басқа әзірге айқас жоқ.

Ақсойыл да қарулы атпалдың бірі екен. Сол беті топ жарып дөнен серкені жеке тақыммен алып шыққан шабандоздардай әкемді жағасынан ұстаған бойы «һап!» деп бір лықсытып, биік қасты құранды ердің шұқымына көтеріп, атын текіректеткен күйі ұзай берді.

Әкем Ақсойылдың жағасынан айрылар емес, сом де-

несін оның ыркына бермей, аттың кеудесін қағып, сол- балақтап барады.

Ту сыртымнан Ақтанның айқайлаған даусы жетті құлағымға.

— Түс аттан!— Өз атына бір-ақ секіріп мінген Ақтан торықасқаның бауырын жазды.

Жылқыны қуғандар Кеңгір өзенінің ну қалыңына еніп, өткелге жақындап қалды. Ақсойыл да өзенге таяу. Осы кезде бұлдырықтай зырлап келе жатқан шабдар ат оқ тигендей ұшып кетті де, әкем мен Ақсойыл жерге қатар құлады. Белдесіп, топ алдына сайысқа түскен палуандардай емес, бұл екеуі бірін-бірі опат қып, жоқ етер жыртқыштыққа басқан. Бірақ тең күш бірін-бірі бүктеп кете алмай, кезек лақтырысып, талқыға түскен шикі қайыстай мың бұралады. Шабдар ат жығылған орнынан атып тұрып, оқыранып, денесі дір-дір етіп, алдыңғы бір аяғын көтеріп тұр. Жалғыз қазық ұрған алдыңғы оң аяқ жіліншіктен омырылып кетіпті.

Осы кезде бұлардың қасына Ақтан да жеткен. Әй-шайға қарамайтын, тумысынан о жар жаратылған ол қолындағы құлаштай тал шоқпарды сілтеп қалды. Әкеммен жағаласып жүрген Ақсойыл төбесінен жай түскендей осы соққыдан басы шыр айналып құлап түсті.

— Әй, бекер ұрдың-ау!— деген әкемнің сөзін естіді ме, естімеді ме, Ақтан жылқы соңынан шаба жөнелді.

Қарақұстың оң жағын ала тиген шоқпар орнынан қан бүрк ете қалды. Ұзын, алпамсадай, иықты, кең жауырынды Ақсойыл қанын ішіне тартып қимылсыз жатыр. Өрттен қалған бір түп көдедей шошайған сақалы желге желкілдеп, мұрнының астына қарай үдере өскен жұлық мұрты жыбыр-жыбыр етеді.

Аттылы-жаяулы ауыл адамдарының алды-арты жиылып қалған. Жығылғанына бие сауымдай уақыт өткен шамада Ақсойыл «уһ!» деп, өзінің тірлігінен белгі берді. Көпшілік емес пе, мұның мына жатысына біреулер аяушылықпен, біреулер қаһар тіге қарап қалған.

— Жортуылшының басы жолда қалады деген осы да!— деп, жиналғандар дабыр-дұбыр сөйлеп тұр. Әкем бәрін үнсіз тыңдап отыр. Бір жапырақ құрым киізді күйдіріп, Ақсойылдың қара құсына басты.

— Ит қансырамасыншы,— деп қояды салқын ғана. Күн кешейіп барады. Ақсойыл есін енді-енді жиды. Шарасы үлкен ала көзін кең ашып кірпігін қаққанда, керемет сұстанып кеткендей көрінді маған.

Ол қолға түсіп, аузы құрсауланған қасқырдай төңірегін ызалы қарады. Әкем бұл қаскөй ұрыға қаһарын төккісі келмейтін сияқты. Адамшылық арын оятқысы келетін сынай таныта сөйледі.

— Ақсойыл, мен сен сияқты қанымды қарайтып едің деп, кектенбеймін де, мына халіңді табаламаймын да. Адамдығыңды ардақтап, ал иттігіңе іспен жауап беруге дайын жан екенімді көрсеткім келеді. Мен сен өңгеріп кете қоятын, Адырбай болыстың алдына алдырып, пышақ кезейтін бұлақ басында жалғыз қалған жетім тоқты емеспін. Жүр былай, ауылға қарай!— деді қоңыр үнмен дауыстамай.

Ақсойыл сыздап, әкемнен көз алмай көп отырды. Ақыры, орнынан тұрып, бір жерім қирап қалмады ма дегендей, бойын жазды. Аяңдап шабдар аттың қасына барды. Кекілін тарап, көзін сүртіп, кеудесін алақанымен қақты.

— Қанатым едің, жануар, мерт болдың!— деді де, басқадай ләм деместен менің артыма мінгесіп ауылға келді.

Әкем және ауылдың басқа адамдары түн ортасы ауғанша Ақсойылдан оны-мұны сұрап сөз тартып отырды. Ол да, мейлі, осылар Адырбайдың сырын біле қойғанда қолдарынан не келеді. Қайта жүректерінің отын баса отырайын, әрі өзіме де сенім артсын деген оймен бар білгенін бүкпей сөйлеген.

— Ой, Әжібек, сен не білесің! Адырбай сені құдам деп, теңім деп отырған жоқ. О жолы аулыма соқпады,

сәлем бермеді, қазақ жолдағы бейітке де құран оқушы еді. Қу кедей жетісейін деген екен. Содан соң артынан кісі шаптырып, ашуынан қайтсын дегеніме де көнбеді. Енді тігерге тұяқ қалдырмай, тапа-тал түсте шауып әкел деп жұмсаған да сол құдаң.

Бұдан кейін жер тістетіп, егінін отап, шаңырағын ортасына түсіремін деп отыр. Болыстың бет алысы — осы! — деген Ақсойыл.

Ауыл адамдарының бірдене дегісі келгенін әкем жасқап сөйлетпеді. Өзі де жай бас изеп қана үнсіз қалған.

Ертеңіне Ақсойылдың көрші үйдің жалғыз атын мініп қашып кеткенін бір-ақ білдік.

— Әй, Ақсойыл-ай, қаныпезер, екі жүзді болмасаң, сен ұры да болмас едің ғой, — деп кіжінді күйінген әкем сонда.

Сөйтіп, біздің ауылда жер жыртып жүрген азғана ат пен Ақтанның торы қасқасынан басқа жылқы тұяғы қалмады. Бәрі осылайша қолды болды.

* * *

Бірер күннен соң әкем мына көктемгі қарбалас диқаншылықтың еңбек қамытын ауылдың басқа адамдарының мойнына ілді де, өзі Жақсымбеттікіне кеткен. Онда бір қонып қана суыт оралды. Жақаңның не айтқанын, өзінің не дегенін ешкімге де жария еткен жоқ. Бар болғаны — бір жері ауырған кісідей қабағын түйеді де жүреді.

Адырбай біреуден: «Әжібек өзіне-өзі өкпелесін! Қызын бергенде менің сақау інімді сыйлап берген жоқ. Сағымның құнын өтеуге, малының бодауына берген. Қызды жау да алады. Мен жаумың, тұрар жерін айтсын!» — депті.

Бұл хабарды естіген күні әкем дөңбекшіп түнімен ұйқы көрмей шықты. Ертеңіне ерте тұра сала:

— Ей, Нұрбай, тұр былай, салсүйектенбей!— деп, мені ақырып оятқаны әлі есімде. Көзі кісі алатын бурадай қанталап кетіпті. Белін мықтап буған, оқыс шешімге келген адамның түрі. Қабағын қарыс жауып алған.

— Бар, өрістегі түйелерді айдап кел!— деп бұйырды.

Көктемнің жапырақ, шайырына тойынып, боздағы шығып, өркешін қаз тұрғызып, тікейте бастаған аулымыздың бес-алты мойнағы қырда жатқан. Түс болмай-ақ айдап келдім. Өзіміздікі деген жалғыз өркеш бір тума. Биік, зор денелі нағыз ойсылқараның өзі. Түйенің бір көрікті сұлуы сондай-ақ болар. Әкем оны ұстатып қалды. Кешіне үйдегі азын-аулақ ұсақ тұяқтан таңдап етті деген бойдақтың бірін сойып, ауыл адамдарын шақырды. Бір тосын әңгіме айтардағы әдетіне басып, бетінің ұшын жыбырлатып отырып:

— Иә, жамағат, әлсізді әлді басынған, әлсіздер қаты ашынған уақыт келді білем. Дөң аспас, күл сабар атандың қазір. Анадан ұл болып туып, қор боп өтеміз бе!— көпті барлай қарап, қабағын түйген күйі аз кідіріп, басқаның жауабын күтпестен:

— Адырбай адыраңдап кетті. Біздің азғана бес-он қыл құйрығымызға уысы толмаған ол енді арымызды, адамдығымызды паршалап «тұрар жерін айтсын» деп хабар айтыпты. Бұл біздің одан көрген бірінші қорлық-қиындығымыз емес, бірақ...— деп, тағы түнере түсті.

— Айтпайсыз ба, тұрар жерді...

— Айтыңыз!

— Неге тартынасыз!?

— Бір күн туып, бір күн өліппіз бе...

Ақтан босаға жақта отыр. Түйе жүн шекпенді жалаңаш арқасына жамыла салған. Жүн басқан апай төсін айқара ашып тастап, айналасына сұстана қарап, ызалы, ширыққан сыңай танытады.

— Өзекті жанға — бір өлім, жасқаншақтық қорқақ-

тық емес екенін болыс қауымы білсін. Бұға берсең найзасын сұға бергісі келеді, не бар аянатын,— деп, орнынан ырғалып қозғалақтап қойды Ақтан.

— Болыс оңай жау емес. Онымен алыспа, алыссаң аянба. Не жаға жыртылады, не бас кетеді. Ал жағаластың екен, бітім тілеме!— деп, әкем шегелей сөйледі.

— «Албастыны да алысқан алады» демей ме атам қазақ. Зор болса Адырбай албастыдай-ақ шығар. Ажалдан қашсақ, Қорқыттай қобыз өңгерін, ел кезіп кетейік,— зор даусын соза сөйледі тағы Ақтан. Тамақтан соң:

— Мейманасы тасқанның көңілі басылсын, қорлық-зорлық көрген елдің көзі ашылсын. Әділет үшін алысқан пақырлардың күші тасысын!..— деп бата жасады.

— Амин!

— Иә, құдай!— деген үндер тебірене шықты. Осылай көпшен бірге жалбарынған әкемнің де күс-күс кең алақаны бетін жапты.

— Иә,— деді, басын көтеріп жан-жағын шолған әкем. Бұған дейін құдайдың бергенін алып келдік, ендігі жерде есені қолмен аламыз. Күшпен аламыз. Ортаға түспей дау болмайды, жағаласпай жау болмайды. Ақтан, ағайын аттан!— деп, даусы жарқыншақтанып бұлығып шықты.

«Жаяу құрыққа жабы ұстатпас» деп, мен отырмын ішімнен. Сонда да болса әкемнің мына шешімі құлағымға жылы тиді. Оның Жақсымбетпен соңғы жолы кеңесіп, ақылдасып шешкен ісінің түйіні осы екенін енді түсіндім. Жақсымбет — әкемнің немере ағасы. Бүкіл тұқымымыз, тіпті тұтас бір тайпа ел ол кісіні Жақаң дейді, қошаметтеп құрмет тұтады. Ақылына табынады. Оның да өзіндік себебі болса керек.

* * *

Міне, осы бір уақиғадан кейін әкем мен Ақтан кішкене ұста дүкенінен шықпайтын болды. Тақ-тұқ, шақ-

шұқ ұрылған балғаның даусы естіледі де жатады. Менің бар жұмысым — қара нарды ашамайлап мініп, азғана қойды жаю, одан қалса тайынша-танаға көз салу. Әкем қара нардың қолтығын терлетіп күнде суытады. Түнеме шөгертін жерге су сепкізіп тастайды. Жақсы қонданып семірген бір тума атан нар, алты-жеті рет таң асып алғаннан кейін ішін тартып, аяқтары ұзарып, бір түрлі әдеміленіп шыға келді. Әсіресе таңғы салқында ерекше құлпырып, құйрығын шапақтап, қарсы алдынан қараған кісіге құйрықсыз самұрықтай боп көрінетін. Мейіздей боп қатты. Алты айлық жолды алты аттайтындай аласұрады да тұрады. Түйе баласының құйітіне келгенін кім көрген. Жануар тісін қайрап, көзі қып-қызыл боп, жан-жағына көз салып, телмеңдеп қарайды. Жүнделген терісі май жаққан былғарыдай жып-жылтыр, қап-қара. Осы борбайы иір-иір жануарды әкемнің мұншама шиыршық атқызып, өзімен-өзін алыстырып қойғаны маған жұмбақ.

* * *

Нұрбай қарт әңгімені майын тамызып суреттеп, бейнелеп айтатын шешен қарт қой. Менің ұйып тыңдап отырғаным риза болды ма, сәл күлімсіреп былай деді:

— Кедей халық кектенсе, қандай қаһарлымын деген бай-манапты ықтырады екен, жеңеді екен. Сол жылы Жақаң біздің ауылға келіп, жігіттерді көтеріп, Адырбайдың жылқысын шауып алды. Енді соны тыңда.

— Айтыңыз.

— Алға қарай еміне шұлғып, тізгінді сүзіп, қаракер жорға дөңгеленіп келеді,— деп, әңгімесін желдірте жалғастырды ол.— Жер танабын тартып, көз көрім жерді әп-пұш дегенше артта қалдырған аттың мына сылаң жүрісі қандай тез болса, үстіндегі денелі кісінің ойы да сондай жылдам. «Жуас түйе жүндеуге жақсы дей ме бұл? Болмаса ат төбеліндей азғана ауылдың бас көте-

рерін шидің ұзынындай жұлып, қысқасын өртеп жіберемін дей ме екен! Мынасы — не істесем де менің еркімде, көнсең көн, көнбесең кел, шамаң болса алыс дегені-ау, ә!» «Әділет аулы тасада, мойын созып көре қояр жерде емес»,— деп кім айтып еді осы». Ол өзімен-өзі сөйлесіп келеді.— «Ей, е! Сол рас болды. Көреген кісінің сөзі бір жыл болмай-ақ дәлелденді емес пе?»

Былтыр өзі қатты ауырып, Тіней Оразайдың Ахметінің аулына барып жатқанда естіген-ді. Бұл мұның қауіпті кеселден енді ес жиып, құлантаза жазылуға бет бұрған күндері еді. Ақаң қос атпен шаптырып, сонау Байқоңырдан алдырған ұзын бойлы, сида, ат жақты, көк көз кісінің аузынан шығып еді бұ сөз. Ие, сол Ақаң екеуі қызу сөйлесін кеткен бір шақта, сапырылған сары қымызды сыздықтатып жұтып отырған әлгі кісі:

— Ақа, әділет туралы, бүгінгі заман туралы не айтар едіңіз?— деп иегін көтеріп, тұнық көк көзін кигіз үйдің есігінен далаға қадап отырып қалған-ды. Сонда Ахмет:

— Ғаділет туралы бір сөзбен айта алмаймын. Сонда да біздің сахарادا қазір билік құрып тұрған заң бар деу қиын. Мілләт хақы, ынсап, адам ұжданы жайындағы мәселенің һаммасы заң-законмен қорғалу керек-ті, солай емес пе, Еван Мәселеевич? Мен діни адаммын. Сондықтан мына қарапайым халықтың мені «ишан» дейтінін де сіз жақсы білесіз. Адам санасына қатты ықпал етуші күштердің бірі — діни нанымдар екенін де сіз жақсы білесіз. Сол ретте қазақтар үшін ислам дінінің қаншалық қызмет атқаратыны һәм сізге белгілі. Русларда христиан діні қандай қызмет етсе, мұнда да солай болуы өзінен-өзі түсінікті. Бұл хақында, өз пікірімше, ислам діні — қазақ міллеті арасында әлі толық тарап болмаған дін дер едім. Сол себебінен болуы ықтимал, бұл діннің өсиетіне барлық адам (әрине, өз ұлтым туралы айтамын) мойын сұнбайды. Қазірінше исламның діни уағызын алпыс жастан асқандардың бір фарасы

ғана, демек, қарт адамдар ғана қабылдап отыр. Оның басты себебі де белгілі, сіз айтқан ғаділет мәселесіне байланысты болса керек. Заң-законы жоқ қазақ мілләты өз ортасынан шыққан білгірсымақ би-қазылар, болыстар және орыс шенеунігі сияқты хакімдердің билігінен де, сол сияқты діннен де ешбір ғаділет тауып отырған жоқ деп ұғамын.

— Дұрыс айттыңыз, тамаша айттыңыз, Ақа!— деп, әлгі көк көзді кісі балаша қуанып, өз алақанын бір-біріне соғып шарт-шұрт еткізді.

— Рас, сіздің халық әлі дінмен уланып болмаған,— деп, ол тағы ойлы пішінге көшті.

— Сонда Еван Мәселеевич, әлгі мен айтқан пікірге қосыласыз ба?

— Әлбетте,— деп, Иван Васильевич Ақаңның өзі көп айтатын жауабын қайталады.— Иә, әділет аулы әзірше тасада. Дәл осы үйдің төрінен мойын созып көре қоятын жерде емес.

— Сонда қалай болғаны Еван Мәселеевич, ғаділет үшін алысудың да қажеті болмай ма?— деп, Ақа оған тесіле, торыға қарады.

— Жоқ, Ахмет Оразайұлы, сізге мен орыс ұлтының басынан өткен арпалыс күресі туралы айтқаным бар-ды. Ол күрестің түпкі мақсаты — әділдікке жету. Дәл бүгін сәтті болмаса да, дәл бүгін түпкі мақсатқа жетпесе де, күрес ширыға түсуде. Халық көксеген мақсатына сөзсіз жетеді. Өз халқыңыздың «Аяз-би» атты ертегісін есіңізге алыңызшы. Тыңдаған боларсыз.

— Әлбетте, өзім талай қызықтап, балаларыма күні бүгін де айтып беріп отырған хикаям ғой ол.

— Ендеше, Ақа, осы ертегіде қанша мән тұр?

— Иә!..

— Мұндағы мән сол: халықтың еңбек адамынан, езілген таптан шыққан әкім ғана адал, әділ билей алады. Барлық әділдік, адалдық тек еңбекші адамда. Өмірді сүйген мәңгі махаббат та сол еңбек адамына ғана тән.

Ойлап қарасанызшы: дүниедегі барлық байлықты өндіруші кім? Дүниедегі тіпті бәрін қойғанда, күні кеше өзіңіз оқыған Бұхарадағы зәулім ғимараттарды, мешіттерді салған кім? Соның бір қышын көтеруге бір байдың, не бір мырзаның, бидің, болыстың, чиновниктің қолы барды ма екен?

— Жок!— даусы әнтек көтеріңкі шығып кетті.

Иван Васильевич сөзін одан ары жалғастырды:

— Атаңыз қазақ «малды тапқанға баққыз, отынды шапқанға жаққыз» деп бекер айтпаған. Еңбек адамының өз еңбегінің өніміне қалай болса солай ысырапқорлықпен қарамайтынын халық даналықпен түйіндеген. Ал еңбек — махаббат көзі ғой. Сондықтан мен, Ақа, еңбекші тапты өмірге құштар деп білемін. Ал халықтың өз еңбегінің қызығына өзі ие, қожа боларлық дәуір таңы, әне, қылаңытып, рауандап атып келе жатыр!..— деп, киіз үйдің түрулі есігінен шымқай көк жібектей керілген аспан күмбезіне қарап отырып қалды.

— Қане, Деев мырза, көзім жетсе рауандаған шапатыңызды мен көрейінші!— деді Ақаң Иван Васильевичке тақала отырып, досының арқасына қолын артып.— Сіз, кейде пелшір дос, адам тәнін ғана емес, бүкіл рухын да емдейтін ғұлама болып та кетесіз-ау өзі, ә?— деп, сол қолымен сақалын тарап, Деев қараған атырапқа бұ да үңіле түскен. Олар көп уақыт сол отырыспен үнсіз қалған еді...

Міне, қазір Жақаңның көз алдына елестеген көрініс те — осы. Ол мойнын толғай, жан-жағына бойлап қарады. Сол жолы Ахмет пен Иван Васильевич үнсіз тілдескен сонау аспан әлемінің бір ауқым жеріне бұ да көз тоқтатты. Бірақ олар көрген рауан бұның көзіне шалынбады ма, қатты күрсініп, бар даусымен:

— Әділет! Әділет! Қайда сен тіккен Ақбоз үй? Сен тек қиялдағы ғана нәрсемісің? Адам ары талқыға түскен, адам жаны ғарышқа кеткен күн осы емес пе! Қайда сенің газәуат майданында төрелік айтар сәтің? Мен кө-

ре аламын ба ол күнді, жоқ па!— деп күңірене үн қосып, сегіз өрме бұзау тіс қамшыны қаракердің сауырына оқыс сілтеп өтті...

Жақаң сол жолы біздің ауылға, міне, осылайша кектеніп ширығып келген еді.

— Әжібек, Ақтан! Қаратаяқтар! Қайдасыңдар түге!— Күн шығар алдындағы бұл ащы дауыс мына түнерген дүниемен бірге тым үрейлі әрі қаһарлы естілген еді.

Бұл дауыстан біздің ауылдың үлкен-кішісі түгел селт етіп, тысқа жүгіре шықты.

— Құрмалдыққа шалыңдар мені! Осы күн батып, таң атқанша Адырбайдың көк ала жылқысын құлынтайын шыңғыртып, Қаражардың мына қалың нуына қамандар! Шығарыңдар қара бет Адырбайды Арқаның мына жазығына! Көрсін халық! Көрсін мына бетін бұлт басқан күн! Білсін кімнің адал, кімнің арамын тұл дүние! Көтеріңдер әділет үнін!— Жақсымбет осылай ашына дабыл қақты.

— Дұрыс, Жақа!

— Күп болады.

— Оған да зауал келсін!— таңғы дауыс атырапты селк еткізіп, бар екпінімен Қаражардың биік жар қабағына соғылды. Неше ғасыр үнсіз, меңіреу, керек құлақ бейнеде қабағын ашпай, төмен қарап шөгіп жатқан биік жар бір қозғалып кеткендей күрт-күрт етіп, жаңғырыға аһ ұрды да, қайта тына қалды.

Жар қабақты сүйе жылжып аққан Сарысу өзенінің бетіне ойнап шыққан шұбар шортан да осы сәт құйрығымен су бетін сабалап кетті. Кең иірім, көк айдында саба піскендей қатты шыққан тынымсыз шолпыл үдей түсті...

Аспан ала бұлт. Зымырық салқын жел соғып тұр. Терістікте аспан күмбезінің іргесі сөгіліп, қорғасындай сұр бұлттар будалана көтеріліп келеді.

Адырбайдың жүген-құрық тимеген бес айғырының

үйірі қамауға түскелі қанша күн! Бірнешеуі қанды бұрау, көктақым болып жігіттердің астында жүр.

Ақтан бастаған ауылдың қара табан, шоқпыт көйлек, жыртық шапандары иірілген жылқыны доптай қағыстырып қайырмалауда. Қолдарында құрық. Құрық басында бұғалық.

Ауыл сыртында бірнеше ерттеулі ат қалмақ байлауында. Қазір мұнда сырттан бөгде кісі бар. Жер ошақ басы көк ала түтін. Қимешектерінің құйрығы шұбатылған әйелдер қарбалас кіріп-шығып, бірі от жағып, бірі қазанның қақпағын көтеріп, еттің көбігін алып жатыр.

Үйден көп адамның дабырлаған даусы шығады. Маңдайын бір шаршы орамалмен тартып алған Жақан ақ тұмсық бүркіттей шаңқылдап сөйлеп отыр:

— Ара қарындас ағайын адал болсаң, айтар дауым жоқ. Әділдік тұрған жерде адамдық тұрады. Ал әділдік пен адамдыққа қарсы айтар сөз бар ма?— Ішіне демін молырақ тартып, — Адырбайдың асқанына қарсымын, шегінен асып-тасқанына қарсымын. Біздің де анамыз ұл таптым деп қалжасын жеген. Зор болса Адырбай — бай, болыс шығар. Атасы Таутаннан бері сасық өңеш, шірінді неме ғой. Мына кедейхана, жоқ-жітіктің қолына түскен азғана дөңгелек тұяғына қылы қыңыраяр деймісіз...— деп бір тоқтады.

Біздің азғана рудың басына төнген қаралы дауда қоңыраудай сылдырлап, Сағымның құнына жүз қара кескен атақты би Ақтай сондағы қалпы міз бақпай отыр. Пұшпақ бөрікті, шоқша қоңыр сақалды, сұлу мұрт, ақ құба өңді ол әлден уақытта ғана басын изеп, майда қоңыр үнмен:

— О, Жақа, оның несін айтасың, «Есептескен ел болмайды» деген бар. Адырбай не қылды? Өзің не істедің! Оның көрпесін ашқалы келгем жоқ. Бұттан бұт, қолдан қол өткен жақын, құдандалы адамдарсындар. Табыс деп келдім. Біріңнің бетіңді бірің жыртпа. Атам

Қарабаланың аруағын арқаланып келіп отырмын. Қылыш тиген жерден қан шығады. Ойла, түсін!— деді.

— Ия, Ақа, ер бірлігі — ел бірлігі. Оның арғы атасы — ар бірлігі емес пе. Қаратаяқ атанған жоқ-жітік, жаным — арымның садағасы деген кедей елміз. Намысымыз тапталып, қор болған үніміз құлағыңа жетпеді ме? Жылаулы күнімізді көзің көрмеді ме? Біздің момын халықтың басына Адырбайдың ақ сойылы бір тиген жоқ, сан тиген. Қорлықтың, қиянаттың шегі бар шығар!— деп, қанталаған көзбен ызалана қарады Жақан Ақтайға.

— Уай, Жақсымбет, құдай несібесіз жан жаратқан жоқ. Тірі адамның тіршілігі өтеді де. Неменеге күйрей қалдың...

— Қалай күйремеймін! Менің құлағымнан тамақ іздеп тақылдап жылаған баланың даусы кеткен күнді айтшы, қане? Тыңдашы, сен де осы қазір не естір екенсің. Бірақ жоқ-жітіктің даусын ести қоятын құлақ бар ма сенде!?

— Ой, қойшы, сол бір безілдек сөзді...— деп, Ақтай қабағын шытты.

— Ұры — қарының серігі деп еді бұрынғылар,— Жақсымбет екі иығын қозғап, даусын көтерді,— шамасы, Ақтай мырза, осы жолы да онтайыңа ала келген сыңайың бар екен. Бар онда! Қолыңнан екі келсе, бірін аяма! Бар! Адырбайың ба, басқаң ба, шауып ал, шауып ал! Менің жер қайысқан малым жоқ, әділет іздеген адал жаным бар. Сол жаным аман болса көрермін. Мұнымен бұл өмір өте бермес. Бізге де есе тиетін күн ұзақ емес шығар!— деп, орнынан ыршып тұрды. Ақтай қолын қатты сермеп:

— Ей, Жақсымбет, аш көзіңді! Қара жан-жағыңа. Тау күйіп, тас жанған жоқ. Зор болса, Адырбайдың ақымақтары бір жылғы егініңді жеген шығар. Атасы шөп, қайта ексең, тағы өседі. Сен Адырбайдың желісін қиған шығарсың, оның да негізі жүн, шүйкелейтін қол

бар. Жаңасын тағы еседі. Сендерге «ыр-ит сок!» дейтін қызыл көзің мен емен.. Елдестіремек елшіден, жауластырмақ жаушыдан. Менің тілейтінім — ағайынның таулығы. Қайта айтамын, төрт болыс қарабала, шағыр араңа түсті. Көн! Еріксіз көндірем! Мейлің Адырбай, мейлің Жақсымбет. Қай ел ымырасын бұзғандарың таяқ астында, тулақ үстінде боласың...— Үзәлі Ақтай пұшпақ бөркін қолына алып, алақанына соғып-соғып қалды. «Ей, көремісің, сенің қауқарың менің алдымда осы бөріктей-ақ» дегені сияқты болды — онысы. Үй іші тым-тырыс. Әркім өз ойымен қалған. Біреуге біреу тіл қатпай, қабақ танытып отыр.

...Бұдан бірнеше күн бұрын Ақтай аулына Адырбайдың шабарманы жеткен. Ол — ә десе, мә деп, мұндайда сақпанның тасындай ағатын Ақсойыл. Басын таңып алған. Түсі солғын, ырабайсыз көз жанары майы таусылған сықсима шамдай көмескілене сығыраяды. Ақсойылдың мына суық жүрісіне іші қылып ете қалған үй иесі ақырын аядап тысқа шықты. Адырбайдың кертайлағы мама ағашқа байланған, белгілі бәйге ат ұшқан құстан басқаны шаңына ілестірмейтін, қос қанат тұлпар атанған жануар ақ көбікке малынып, екі бүйірін соғып, демін зорға алып тұр. Ақтай ішін тартты. Кертайлақты анау-мынау жолға мінгізбесе керек еді. Мұнда бір сыр болды ғой.

Ақсойыл Ақтайдың әйелі ұсынған бір сапты аяқ қымызды өндіршегіне сар еткізіп құя салды. Сирек мысық мұртын тілімен оңды-солды жалағанына көзі түскен әйел шошып кетті: «Опырмай мына иттің пошымы кісі шошырлық екен. Тышқан жұтқан мысықтай қалай-қалай жаланады антұрған» деп танданды. Төрге барып енді отыра берген Ақтайдың қолына Ақсойыл:

— Мынаны Адекең берін еді!— деп, бір жапырақ қағаз ұсынған. Хатта: «Құрматлу Ақтай қария, үшбу хат арқылы сіздің ата-бабаңыздың, арғы жағы Сары-Сарғалдақ, бергі жағы Қарабала-Шағырдың аруағына

Бір құдайдан марқабат тілеймін. Алла тағала олардың топырағын торқа етсін, үрім-бұтағы, зәу-затына бұл дүниенің рақатын берсін. Хат арқылы құдай атымен дос болған құрметті Ақа, сізге айтарым төмендегіше: осы жылдың орта шілдесінде Қызыладыр бойындағы көп бастауларды жайлап жатқан жылқыма жау тиді. Бір түнде түйеге және атқа мінген мылтықты жау тұтқиыл төбеден түскендей тун қараңғысын жамылып келіп, жүз елу жылқымды қуып кетті. Үшбу хатты беруші Ақсойыл сол жаумен ұрыста қатты соққыдан басынан жараланып, айдан астам уақыт ауыр халде болды. Жау алыстың жауы емес. Дәл үйіңіздің түбінде отырған Жаңғабыл-Сапақ, соның ішінде Құлажанның Жақсымбеті».

Міне, қазір де көк құрыштай сұсы қайтпайтын сол қайсар Жақсымбет қарсы алдында отыр. Күні кеше құйрық-бауыр жесіп, құда болған досы, атақты іргелі нәсілден шыққан, жеті атасынан бері басынан бақ таймаған Адырбай болыс та алыстан айбат көрсете елестейді. «Ойпырмай, мен үшін осылардың шақпақтың тасындай өзара соқтықпағандары, араларынан ұшқын атып, от шықпағандары жақсы еді-ау, ай, Адырбай, сен ғой, болмаса сирағы көрініп отырған Жақсымбеттің сенде не жұмысы бар. «Ойнақтаған бота от басады» деген осы да». Өз ойы өзінің еңсесін басып, Ақтай төмен қарады. Әлгінде ғана төрт болыс өз елінің қарабура күшін айтқанда, мына тұтанғалы тұрған даудамайды басып, арасын табыстыру оп-оңай сияқты көрінген еді. Енді қайқы ағаштың қай басын басарын білмей отыр. Қозғалып кетсе, ойылып кететін көкше мұздың үстінде тұрғандай демін ауыр алды.

— Ойбай, пәле келді! Аттан, ат-та-та-н! — Даусы дүниені күңіреткен біреу далақтап шауып келеді. Ауыл адамы, үйде отырғандар далаға дүрліге шықты. Жалаң аяқ, жалаң бас. Жел үстіндегі көйлегін қуықтай керген біреу атын басқа-көзге сабалап келеді. Қарлыққан даусы «ойбай, аттаннан!» басқаға келмей, қы-

рылдап тұншыға шығады. Күн жеп, қап-қара ыс басқан-дай жадау, бойшаң, арық, қара сұр жігіт бетін жуған терді алақанының қырымен сұртіп, атынан зорға түсті. Екі қоны ойылып, аяғын талтаңдай басады.

Манадан бар зәрін бойына жинап, адам жұтатын айдаһардай болып отырған Ақтай да елеңдей қалды. Жақсымбет жігітке қатты зекін:

— Е, не болды? Әкеңнің ордасы құлады ма?— деп еді.

— И-и-э, құлады! Құлағаны емес пе? Сол-сол-дат, қара мал-а-й...— деген сөздерді санап-санап қана айтты да, әл-дәрмені таусылғандай сылқ етіп отыра кетті. Әбден қиналған, өн бойын үрей буған жігіттің қалың еріндері діріл қағады. Бүкіл ауыл адамы, бала-шаға лезде опыр-топыр үрейлене қалды. Бәрінің көзі, құлағы жігітте.

— Патша, патша...— деді жігіт сөзін үзіп,— патша, ақ патша жарлық қылыпты,— жігіт демі бітіп, әлі таусылып бара жатқандай арқасын керегеге сүйей отырды. Осы кезде шыдамы таусылды ма, ауыр денесін ырғай қозғап, салалы шеңгелін жігіттің оң иығына салып, өзіне қарай жұлқа тартқан Жақаң:

— Ей, бауырым, не дедің? Түсіндірші бізге, айтшы, қайталашы. Не сөз мынауың?— деді. Әлі де аптығын баса алмаған жігіт:

«Айттым ғой енді, не деймін одан әрі?»— дегендей аң-таң күйде оның бетіне үнсіз қарап қалды.

— Жақа, сәл тыныс берші осыған,— деді Ақтай жігіттің мүшкіл халін байқап. Жігіт біршама уақыттан соң өзіне-өзі келгендей орнынан тұрды. Үрпиісіп қалған ауыл адамдарына жалынышты жанарын тастап, сонан кейін Жақана:

— Мен жаңылмасам, Жақаң сіз боларсыз? Сізге, осы жақтағы елге хабар бер деп жіберіп еді...— жігіттің көзі боталады.— Патша жарлық беріпті.

— Қандай жарлық?

— Қазақтан солдат алмаққа.

— Солдат?

— Иә, солдат.

— Қой! Мұның не сұмдық?— Жұрт дүрліге қалды.

— Дәл солай, солдатқа, қарамалайға алады дейді...

— Онысы неменесі?—деп, сырттан біреу сөзді бөлді.

— 19 бен 31 жастың арасы түгел солдатқа алынады дейді, менің бар білетінім, айтарым — осы.

— Ей, сонда оларды қайда апарады?

— Әлгі Рүссия мен Керман соғысы болып жатыр дей ме, міне, соған алады екен!— деді ентіккен жігіт, солығын енді-енді басып. Манадан үнсіз отырған Ақтай табанынан сыз өткендей тез қозғалақтап:

— Қой, бұл сөздің қисыны жоқ. Ақ патша ағзам «қазақтан рамат, түгін салығын аламын, солдат алмаймын» деп шартқа отырып, оны қағазға да емес, тозбайтын ит терісіне жазып, мөрін басып, ант-уәде берген. Ұлық уәдесі құдай тағаланың әмірімен беріледі. Ендеше, мынауың жай бір баланың аузынан шыққан өсек, алып қашты жел сөз тіфа, тіфа! Естіген құлақта жазық жоқ. Періштенің құлағы керек,— деп, етегін қаққан.

Осы тосын хабардан шошып, сескене қалған Жақсымбет енді есін жиғандай, тебірене сөйлеп кетті:

— Баба тұқымынансыз ғой, Ақа. Бірақ мына сөзің онсыз да жаралы жанымды өртеп барады. Патшаңыздың ит терісіне жазған уәде шартында, оған басқан мөрінде не қасиет болушы еді. Жазған терісінің де басқа емес, ит терісі болуы, әрине, «иттең иттіктен басқа ештеңе де шықпайтынын» мензеп тұрған жоқ па! Е, е, енді білдім, ұлық басы — патша, оның ауылдағы иті — Адырбай болғаны да...— деп даусын көтерді.— Уа, жігітім, танып отырмын сені. Белгілі сорлының бірісің. Жолың болсын! Мен батамды бердім. Қақ дабылыңды. Сал аттаныңды!— сәл тыныстап, бар даусын көте-

ре. Ақтан, ау, Ақтан!— деп айқай салды. Ауыл сыртында Адырбайдың жүген-кұрық тимеген сары бауыр атына бұғалық тастап, қырылдатып тақымға басып, сүйретіп келе жатқан алып денелі кісі:

— Ә... ә-у-у!— деп үн қатты.

— Тез жет бері!

Асығыс жеткен оған Жақсымбет бұйыра сөйледі:

— Түс, мына жігітке бер астыңдағы атыңды!— деді де, мойнын бұрмастан:— Ал, жігітім, шап, шаба бер. Ақ патшаның мына сұмдығын иісі қазақ естісін! Тұяқ жетер жерге хабарла!— деп, төбеге қарай беттеді.

Аттан салған, ойбайлаған, азалы айқай шыңылдап әлі құлақтан кетпей тұр. Үрейленген жұрттың дүрлігуі де басылар емес. Мүмкін, соның ызғары ма, өлде сұңғыла сөзге түсінгіш адам ба, Ақтай атқосшыларына атын алдырып, тез аттанды. Ақ құба өңі күн жеген матадай оңып, солғынданып, маңдай терісі де қыртыстана қалыпты. Көзінің қарасынан гөрі аласы үлкейіп кіреп, тамырлары қызыл жіптей көрінін, қанталап кетіпті. Өңіне айбар, аузына ызғар жинаған ол:

— Зұлмат, сұмдық қой бұл, сұмдық! Елден береке, сөзден дуа қашқан екен де. Ата-бабаның із-жолы, қадір-қасиеті де аяққа басылыпты. Не қалды енді? Біреуге біреу тоқтамайтын күн келгенін де көрдік-ау. Біздің де тірі өлік болғанамыз ба? Билеушің— қасқыр болса, қарашыға қарғыс тиеді деген осы шығар. Сенің сөзің, Жақсымбет мырза, осыған сайды, кімді-кім мұқатады. Көрермін!— деп, тістеніп жүріп кетті. Кімді жақтап, кімге өкпелеп кетті Ақтай, онысын ашып айтқан жоқ.

Сол күні Жақсымбет түннің беймезгіл шағына дейін үйге кірмеді. Бір өзі сенделіп ауыл алдындағы қоңыр жонды жағалап ерсілі-қарсылы аяндап жүрді де қойды. Ал менің бар ұққаным: «Адырбайдың алыстан атқан берденкесінің оғы нысанаға дөп тимей жер соғып, жауырынына дарымай кетті. Оның таңқ етіп құмыға шыққан даусын мына дүрбелең тарсылы тұн-

шықтырып, басқаға естіртпей көміп жіберді. Сол нысанаға дарымаған, жер соғып, шыр етіп ұшқан оғы емес пе, ана аттанып бара жатқан — Ақтай» деп ойладым, сол бір зымырық, суық, желді күні.

Ел арасы бөрі тиген қойдай күңіреніп кетті. Жамандық жатпайды деген рас екен. Мына суық хабар сол күні-ақ бүкіл Сарыарқаны құшағына алды. Ел арасы үзік-үзік шолақ шапқын. Ауыл-ауылдың сырты қазір топ-топ салт аттылар. Ел жастары бір-бір атын тақымында баптап, қатулы қабақпен сонау бір белгісіз тұсқа тістене қарайды. Бүгін тағы да Жақаңа шапқын келген:

— Атбасардан жандаралдың өкілі келіпті, ертең түсте Бөріойнақта төрт болыс Қарабаланың және Кеңгір болысының ақсақалдары мен білікті ұлықтары бас қосады. Оған беделді қариялар мен ру басылары келуге міндетті. Осы хабарды жеткізген шапқын атын борбайлап ілгері шаба жөнелді. Белгілі жау шапты, қысталаң жүріс.

Ел іші алып қашты күбір-күбір сыбыс, даңғазаға толды. Қараөткелден қайтқан бір қалашы айтыпты: «Несін айтасың, Көкшетау, Қызылжар жағында пристав, болыс дегендерді қойдай бауыздап, ел жігіттері топ-топ болып тауға, орманға сіңіп кетіп жатыр. Торғайдан да хабар келіпті. Онда Аманкелді деген батыр төңірегіне сарбаз жинап, патшаға қарсы шығыпты. Сонау бір тарих көші өткен ескі соқпаққа үңілген халық ойында бұл күнде не барын кім білсін. Әйтеуір, түйе шекпенінің етегі мен елтірі тымақтың құлағы жиналыпты...

Алысқа, өзінің кең жазығына, қас қақпай көз тігіп, мылтығының қарауылын сығалаған сыралғы мергендей ойланып қалған Жақаң сол сұрапыл күндердің бірінде бір емес, екі жерге тығыз шапқын жібертті. Бірін — Байқоңырға, екіншісін — Атбасарға. Өзі соңғы күндері тұйықтанып, көп сөйлемейтін болып алған. Не болса

да ішінде. Табиғи қоңыр түсі бұрынғыдан гөрі тотыққан ба, қарауытып, жауар бұлттай түнереді де жүреді. Ауыл адамдарынан онымен бұл күнде арагідік тілдесіп, қысқа-қысқа тұжырымды әмірін еститін әкем мен Ақтан ғана. Олар да мына «июнь» дауылынан кейін бұрынғыдай жайбасар емес, ширап, жараған аттай неге болса да дайын сыңайда лыпып тұр. Жүріс-тұрыстары жинақы, жүздері қатулы, алдағы үлкен арпалысқа шұғыл әзірленіп жатқандай түр танытады. Тағы сол екеуі бүгін өздері билеп, Жақаңның атын ауыстырып ерттеп қойыпты. Ол бұдан екі жыл бұрын Жақаң қатты ауырып қайтатын жолы, әлгі Ахмет пен Деевке жолығатын сапарда алатын қара көк ақалтеке. Жануар көптен тілі байланып, от жемей құрсақ жарау болған ба, тас төбесіне қос құлағын қадап, айналаға үдірейе, үрке қарайды. Сыпыра сарнап сокқан желге, ұзақтағы қыбыр-дыбырдың бәріне елендеп жер тарпып, шиыршық атып тұр. Жақаң үстіне кеңірдек барқыт қаптал шапанын киіпті. Белгілі бір сапарға аттанатын пейілі бар. Белін көк жібек белбеумен буып алған. Онысы жуан қарнының үстінде төсіне қарай сырғып босап кетіпті. Үйден қолына тобылғы сапты қамшысын өрімімен қосып, қыса ұстап шықты.

— Әжеке, менің атқосшым кім?— деді.

— Е, он-он бес боп барасыз да...— дей бергенде:

— Жоқ-а, Нұрбайды ғана алам. Келе жатқан ұлық деді ғой...— деп, атына қарай ойыса берді.

Біз тез аттанып та кеттік. Іш-құста болып тұрған қара көк арғымақ ауыздығын қарш-қарш шайнап, артқы екі аяғымен ғана жер басып аспанға атылды да, күлдір-күлдір кісінеп жіберді. Оның басымен алысқан Жақаң арғымақтың ащы даусына ілесе:

— Ей, жігіттер, ат басына күн туды, ауыздықпен су ішер. Ер басына күн туды, етігімен су кешер. Құдай маңдайына бермесе де таңдайыңа берді. Адырбайдың көк аласынан адам басына екіден жаратындар. Қапы-

сы мол, қауіпті, зор ысырап майданы — жан шүберекке түйілген заман келеді алдында. Аңқаты дүниеге атой салар күн келер. Сақ бол, сақ!— деп, тақымын қақты.

«Бөріойнақ дегені тақиядай ғана тастақ, қызыл шақат төбе екен. Терістігі мен батысы — баялышы керегедей қоңыр жон да, шығысы мен оңтүстігі — қалың бидайық. Етегінде Сарысу өзені бұрала ағып жатыр. Айнала жағасы жасыл желек жамылған. Сол көгілдір әлем мал нөпіріне тұна қалған. Әсіресе топ-топ жайылған үйір-үйір жылқы табыны осы өңірдің ажарын ашып, баданадай боп көрінді. Терістік беттен оңтүстікке қарай ойыса, шұбай көшкен салқар нөпір көш те байқалып қалды. Ұбақ-шұбақ үдере тартқан кеш әуе айналып жерге түскендей күннің ыстығына да қарар емес. Қайқая тартып барады. Беті — оңтүстік. Шаң көтеріп, қуғынға түскен мыңғырған мал өрісі да ұбақ-шұбақ. О шетте өзеннің оңтүстік иінінен қырға қарай құрық үстіне құрық салып, шаңдата қуылған көп жылқы да мына биіктің үстінен анық көрінеді.

Бөріойнақ биігінің иек асты — ұрытамақ қалтарыс екен. Атының тізгінін іркіп, биік басында кідірген Жақад сонау жазыққа ұзақ қарады. Екі көзі көш пен қуғын көрген малда. Бірақ тіс жарып, тіл қатқан жоқ. Ат тұяғын тақ-тұқ соққан шақат тастарды дүсірлете, еңіске түсе бере, шағаладай ауыл үстінен бір-ақ шықтық. Төбені бауырлай өткен өзеннің жағасы байлаулы ма, әлде шідерлі ме, шылбырына матастырылған ерттеулі аттан көрінбейді. Арқаның мінгіш қыл құйрығы осында тоғысқандай. Көп адам жиылған жер көкбалапан, майшөп өскен қоңыр көрпе, былқылдақ құрғақ табан екен. Тегі, жері ылғал сақтағыш, бүк, шөбі сусоқты боп ұйысып жататын көлтабанға ұқсайды. Ат шаптырымы болмаса да, айқай жетер жерді иіле оралған өзенді жиектеп қалың, биік тал-қамыс тебіндепті. Биік қамыстың үпелек басы үрлей соққан желге

бұлғаң-бұлғаң етеді. Ол маған мына жиындағылар не айтар екен деп, анталай қоршаған көп қыздың тақиясындағы үкісіндей боп та кетті. Кімді-кім білген заман ол. Дәу қарын, шой желке жанат ішікті, құндыз бөрікті, балпаң-балпаң басқан жалпақ сауырлы талай байлар келіпті мұнда. Орталарында басқадан ерекшеленіп сары жез түймелі ықшам киімді бөгде біреуі тағы бар.

Арнайы шақырылған қария, ақсақалдар, ұлық пен ел билеушілер тобы бір төбе болса, өз тағдыры туралы не айтады деп келген 19 бен 31-дің арасындағы жастар қаншама. Мұрты танауына ентелей енген, киімі қыр қазағынан бөтен, басқаша, сары ала түймелі біреу ортаға шығып, көзіне әйнегін киіп, қолын олай-бұлай сілтеп жұлқына сөйлеп тұр. Бірақ оның даусы жел жақтағы бізге естілген жоқ. Оның сөзін естімегендер орындарынан бой жазып тұра алмай, құйрығымен жылжып, құлақтарын қалқалап:

— Не дейді?

— Бұл кім?— деп, қыбыр-жыбырға ене берген кезде, орта бойлы, иығымен мойны тұтасқан, бұғағы сиырдың желініндей іркілдеген толық кісі ортаға шықты. Оның даусы әлгіндей емес, ашық санқылдап шықты.

— Уа, халайық, мына кісі жандарал күбірнатырдың өкілі. Патша ағзамның жарлығын орындауға келген. Құдай тағаланың, Мұқамбет пайғамбардың атымен ақ патшаның әмірін әкепті. Патшамыз қысылып жатқанда қол астындағы халқы қол қусырып қарап отырма? 19 бен 31-дің арасындағы жастарымызды қарамайлағайға береміз.

— Неге береміз?

— Кімге береміз?

— Патша екі сөйлей ме, уәдесі қайда?

— Уәде, уәде!— мынау қысқа, бірақ қатты дауыспен шыққан өктем сөздер әлгі жуан кісінің даусың көміп жіберді де, ол екі қолын алма-кезек көтеріп, су сабалағандай сасқалақтап, шынғыра:

— Уа, тоқта! Тоғытқан қойдай шуламай. Малы барлар өз орнына адам жалдап жіберсе де ерікті...— дей бергенде:

— Не дейді? Малы жоқтар қайтпек?

— Кедейдің жазығы не?

— Бар ауыртпалық сорлы кедейге түсіпті де, малсыз адамды құрбандыққа шалады екен де!— деген дауыстар шығып қалған еді. Ендігі дабыр-дүбірді елдің игі жақсы, ақсақал, қарасақалының үні жеңіп, әр жерден:

— Тоқтамы не?

— Жандарал не дейді?— деген сабырсыз дауыстар көтерілген. Сөзді манадан ортада обадай боп тұрған семіз қайта жалғап кетті.

— Ендігі сөз сол: жандарал күбірнатырдың әмірі бойынша, төрт болыс Қарабаладан 2500 жігіт, біздің болыстан—700 жігіт. Мен өз болысыма тиесілі 700 жігітті ауыл-ауылға бөлдім.— Ол жан-жағына бүкіл денесімен бұрыла қарады.— Әрбір ауыл ақсақалы қарамалай жігіттерін екі жұма ішінде біздің ауылға, болыс кеңсесіне топтастыруу керек...

Ол енді көзіне шалына қалған Жақсымбетке тесіле қадалып:

— Жаңғабыл-Сапактың ақсақалы, Құлажан баласы Жақсымбет, аулың қашықта болғандықтан, арнайы саған айтарым: өз тұқымыңнан алынатын 150 жігітті үш күн мерзімде болыс кеңсесіне жеткізесің!— деп бұйырды. Жақаң мырс етіп күліп:

— Ақ сөйле, Адырбайым, аузыңа келгенді сөз деме, ойлап айт, сен де бір қаркылдаған ала қарға емессің бе. Сенің ол қаркылың кімге керек!— деді де, орнынан шұғыл көтеріліп, етегін қақты. Ұлық аузынан шыққан мына санды көпсінуі ме:

— Ойбой, ұлығыңның мынасы сұмдық екен!

— Ей, мынау не оттап отыр?

— Баладан қалған жан не керек?

— Барсын, болыс пен атқа мінерлер!— деп, жұрт жамырасып кетті. Тоғыттағы көп қойдай азан-қазан. Осы кезде таңқ еткен мылтық даусы шықты. Көпшілік селт етіп, қайта сабасына түсті. Манағы сары түймелі тапаншасын тағы бір-екі рет басып-басып жіберді.

— Бұл не? Бунт па?— ол жан-жағына ызғар шаша қарады. Бет сүйегі шошайған, қысқа иекті, сопақ маңдайлы, көк көзді, татар тұрпатты, шөлтік кісі қаһарын төгіп тұр.— Мына Адырбай мырзаның айтқаны — айтқан. Бұл үкімді кім бұзса, сол ең ауыр жаза алады. Ал басқа болыстар, сіздер ше?— Ол жұртты барлай қарады.

— Мақұл.

— Айтты ғой, пәтуаны бұзамыз ба...

Күңіренген жұрт сол күні ұйқтаған жоқ. Біреу ойға, біреу қырға шауып, жалғыз жанды шүберекке түйіп, пана іздеген ел. Әр ауылдың сырты тобыр, салт атты. Үре-сүре сөз. Өзара күңкіл. Бөріойнақ түбінде өткен жиналыс аяқталысымен, Адырбай Жақсымбетті мына ұзақтан келген ұлық алдында шақыртып алды. Қасында елдің Ақтай бастаған өзіне тілеулес беделді игі жақсылары. Бәрі сыз қабақ, түнеріп алған. Осы жерде Жақсымбеттің қабырғасын қысып өз дегендеріне көндіріп жібермек. Қабақтарын қарс жауып, қалай да мына қақпайға көнбейтін асауды төбеге ұрып, жуасытып жіберуге әбден бекінген. Сөзді Адырбай бастады:

— Е, һым! Жақсымбет мырза, ақ патшаның жағасына жаудың қолы тиіпті. Алысым емессің — жақынмысың, жасығым емессің — асылмысың!— деп, пайғамбар атын атап, қалың қазақтан солдатқа адам сұрапты. Оны біз бүгін айттық. Һ-амме мұсылман қауымы мақұл деп кетті. Оның ішінде өзің де барсың...—дей бергенде, Жақан тізесін бүкпей түрегеп тұрған бойда:

— Ей, Адырбай, тоқтат ол былшылыңды. Алыстағы патша түгілі қасымдағы сенен көрген қорлығым да бір

басыма жетеді. Азамат жанын қолыммен оққа байлап бере алмаймын!— деп саңқ етті.

— О, қанжауғыр, қан жаусын саған. Не дейді мына лағынет! Жаңа ғана мүләйім отырған болыс бетіне түгі шығып, орнынан борсаландап атып тұрды.

— Қан саған жаусын!— Жақанның даусы қарсы шықты.

— Патша әмірін орындамайтын сен кім едің?

— Менің кім екенімді сен білесің.

— Өзің айтшы. Сен патшаға қарсы адамбысың?— деп екіленген Адырбай өзіне жәрдем күткендей, оң жағындағы сары ала түймелі ұлыққа қарады.

— Иә,— деп, жөнеле берді осы кезде Жақан.

— Ит жеккен-ге-е...— деген Адырбайдың барылдаған даусы біздің құлағымызға соңымыздан ілесе жетті.

«Ел арасы сапырылып кеткен. Болыстар тізім жасапты. 19 бен 31 жастың арасы түгел дейді». «Ойбай, несін айтасың. Байлар балаларының орнына адам жалдап жатыр дейді». «Е, е, сонда қарамалайлыққа баратын тек кедей сорлы болды ғой. Лақтырған бақан пақырға тиенді деген осы да». Ел ішіндегі, бүкіл сахарандағы әңгіме — осы. Алып қашты, даңғаза, ғу-ғу сөз. Азамат ат үстінде.

— Несін айтасың, солдатқа жүретіндер Адырбай болыстың аулына жиналып жатыр екен!— деген хабар тағы да дүңк ете қалды. Жас азамат аяз қысқандай қалтырауда. Жан тырнақ ұшына келгендей. Сенделген аласұрыс бұл күндері Арқаның кең жазығы мен белбелеңін жайлап алған. Елден ес кетін, етек басқан дәуір келді. Күн артынан күн өтіп жатты. Бір күннен бір күн ауыр, қытымыр, қара түнек бейнеде. Біздің ауылдың үстің қара-құрым адам басқан. Бәрі кілең сен тұр, мен айтайын жастар. Басына сол қатерлі күн туған 19 бен 31-дің арасы...

— Міне, азамат деп, адам деп соны айт.

— Ер екен! Ел екен.

— Батыр екен!

— Жанын шүберекке түйіп-ақ шыққан да!— деген көтерме, мақтау сол күндері Жақаңның атына көп айтылды. Бұл — Жақсымбеттің Адырбаймен алыстан келген жандарал күбірнатырдың өкіліне және басқа ел билеп отырған ақ сақал, қара сақалдарға қамшы үйіріп, ат құйрығын біржола кесіп кеткен күні ел аузынан шыққан қошемет сөз. Шер көкірек халық, мына қысылтаян, басына алмағайып ауыр салмақ түскен заманда арыстандай жауына айбат шеккен перзентіне разы ақ пейілін осылай көрсетті. Міне, сол халықтың осынау қиын-қыстау шақта, ондап-бестеп қырғидан қашқан торғайдай басына сауға іздеген қорғансыз балаларын Жақаңның төңірегіне жіберсе, оның несі айып. Ауыл үстін басқан топ — сол боздақ жастар. Олардың да айтары, естігені мен білгені, жүрегіне түйгені, жарқ еткен шақпақ отындай сыртқа шығар кегі бар. Әсіресе ыза мен ашуға толы жігіттердің аузындағы әңгіме Адырбай мен елді апатқа айдаған билер жайында өрбіп жатады. Олардың Жақсымбетке қысас, өштігіне арналады. Болыс пен билердің сонда бірінің аузына бірі түкіргендей Жақаңа қарғыс айтып:

— Қаны қара бұзық адам!

— Ел бүлдіруші.

— Кісі өлтіруші, қаскөй.

— Күні кеше Адырбай болыстың жылқысын алған бауқеспе ұры.

— Не деп кетті өзі? Патшаға қарсымын дейді, ә!?— деп, не айтар екен дегендей жандарал күбірнатырдың өкіліне жалбарына жарамсақтанғанына дейін тап басып әңгімелейді. Жуан қарын, сасық өңеш билерден бір дәрменсіздікті байқаған ол:

— Немене? Сондай-ақ бұл жуан қазақ Россия императорына Пугачев пен Степан Разиннен күшті бол па? Жаз, бер бәрің сөзіңді!— деп бұйырған.

— Ия!

— Е, бәсе.

— Өзіне сол керек!— деп, талай сақал шошаң-шошаң еткен. Талай дәу қарындар, талай шоқтық көтерілген. Таяу үш күннің ішінде Жақсымбет аулына қарулы қырық жігіт аттанып, Адырбай болыстың бар жылқысын қайтарып, Жақсымбетті қолға түсіріп, байлап әкелмек. Ол — ел басқарған осы көптің мәслихатындағы пәтуа бойынша, патшаға қарсы адам, ел арасын бүлдіруші деп танылып, ісі тергеуге беріліп, өзі қоса айдалуы керек. Міне, ел ұлығы мен патша әкімінің шешімі. Жүзге жуық кілең дүр жігіттер күні-түні ат үстінде болуының түпкі себебі де осы.

Алғашқы айқас көп кешікпей Қаражардың Талмас жақ желкесінде болды. Аспанда ызғырық жел айдаған қою қара бұлт. Ақтан бастаған жиырмаға тарта жігіт жылқы күзетіп кеткен. Ауыл сыртында да сақ күзет бар. Іңір, ұйқының кезі. Қатты мызғып ұйқтап кеткен екем. Дүние тасырлап барады. Қою қараңғылықты тілген ащы айқай талып естіледі. Қым-қуыт шабыс. Аттың басына ерік берген біз сол тасырды бетке алып, сарнаған желге қарсы жұлдыздай ағып келеміз. Таяна бере:

— Ұрып таста!

— Қаға соқ!

— Аяма, атаңа нәлетті! Үйірмелеп қайыра ку!

— Ортаға ал, ортаға!

— Әне біреуді шаншыл таста!— деп жаныққан дауыстың ортасында тасырлата шапқан оннан астам адам бетпе-бет кеп қарсыласа берді. Сарт-сұрт соққан сойылдың дыбысы. Ер-тоқымын бауырына ап, оқырана шыңғырған аттың кісінегені. Бүкіл дала екі ұдай боп қарсыласқан адамға толып кеткен секілді. Бір жағы қаша ұрыс салып, сытыла жөнелсе; екінші жағы желкелей соғып, қуып барады. Тасырлай шапқан аттылардың дыбысы ұзай берді. Адырбай, Ақтай аттандырған алғашқы қарулы қырық жігіт осылай жан сауғалап

кеткен еді. Сарысу, Кеңгір өзендерін мекендеген ел оңтүстікке бет қойып көше бастады. Күні кеше осы жерде отырған шағаладай ауыл ертесі жоқ, жып-жылы жұрты ғана қалады. Қарабала-Шағыр, Қозыбай, Шағатай руларының да жігіттері атқа мінген.

— Таяуда Қараөткелден Атбасарлатып ел ішіндегі дүрбелеңді басуға мың солдат шығыпты. Бет алысы — Қарсақбай, Ұлытау, Жезқазған. Жолдағы елді қырып-жойып, қарсы келгенді атып-шауып келеді...— деген суық хабар онсыз да есі кеткен, етегін басқан елді ойран асыр етті. Бөріден шошып, бастығырылған қойдай үріккен ел алды-артын жия алмай жосып, жөңкіле көшті. Жақаң аз ауыл жаңғабыл-сапақты үркіте көшіруге лаж таппай, ақыры, кекке кек деп, бір түнде Адырбайдың жүзге жуық түйесін қудырып алдырған. Енді мына қаһарын төгіп, қан сасытып келе жатқан солдаттан ығыса көшкен елмен бірге өз жұртын да жылжыта бермек. «Көппен көрген ұлы той, ала қайғыдан сақта, құдай!» деген заманда, бала-шағаны бір күн болса да жау көзінен тасалау керек.

Жақанның төңірегіне қазір үш-төрт жүздей жігіт топтасқан. Осы күш таяу қолтықтас отырған Қарабала, Шағыр, Қозыбай, Шағатай, Шәлтекенің екі мыңнан астам жігітімен тізе қосса, тау өзеніндей жойқын күшке айналғалы тұр. Онда сөзсіз апатқа қарсы сел қаптамақ. Туған жердің сай-сала, тау-тасы — бәрі адам, бәрі қуат-күш емес пе. Міне, Жақанның ойына түйген соңғы кездегі үміт-қайраты — бұл. «Япырмай, Деев пен Әділбектен хабар болмай кеткені несі екен. Заман сырын алыстан болжайтын томағасыз қырандар неғып жауапсыз қалды?»— деп, көп айта беретін болды сол күндері Жақаң. Ол бұрынғыдан көп ысылған. Көбіне дамыл таппай ат үстінде жүргендіктен бе, байырғы киімі де денесіне кеңіп, шұбалаң тарта бастағандай. Көзінің үстінің еті бұрын томпайып тұратын тәрізді еді, қазір азайып, көз аясы кеңі түскен. Онысы бет-бейне-

сіне басқаша бір үстем сұс беріп айбаттандырып жіберген. Қалың қасы көзіне төне түсіп, қыраулы күздің шыңылтыр салқынындай айбатпен өзіне қарағанды жасытып тастайды. Оның ойлы кейпінен алыста жатқан құдіретті күштің асау табы айқын көріне бастағандай еді.

Үрке көшкен ел өскен жерін қимай қатты қиналып, күңіреніп барады. Атамекенді жырға қосып, азынаған азалы үндер, сыңси шыққан дауыстар жиі естіледі. Бәрінің де жүзі сынық, өздері жылаулы, көңілдері дауыл ұрғандай аласапыран...

* * *

— Бергі жағаға төрт-бесеуің, арғы жағаға да сонша, мына қарсы алдыға, сонау бір қалыңға он шақтың тез жетіндер. Тез!— деп бұйырды Жақаң. Қолындағы дүрбісін көзіне қайта көтеріп.— Иә, ағып келеді. Жұлдыздай аққан екеу! Қалай да қолға түсіріндер. Қалай да қолға түсіріндер, қапысыз болындар. Ақтан тездет!— Жақаң биіктен ойға жүгіре түсті. Жұрт аяқ асты әбігерлене қалды. Бірінен-бірі озуға егескен қос шапқын, шұбалған шаңды артына түйдектеп тастап келеді. Әне, өзеннің бергі жағасынан төтелей қосылған бес атты. Оған қосыла қарсы алдынан маңдай тұсынан қол созым биік талды далдалап, бұғалық тастайтындай ниқтарың оңтайлап көтере ұмтылған Ақтан бастаған сойдауыттай кілең дүр тағы шықты. Жоқ, мына ала құйын, ақ бақай жел табан жүйріктер шаң қаптырып кетті. Сонша аттының ешқайсысы да атқан оқтай зү етіп, құйысқаны сартылдап өткен мына жел аяқ жүйріктерге маңайласа да алмады. Тек оң жақтағысы жалт қарағанда Ақтанның:

— А... а... ей, Ақ... нұр!— деген дыбысы ғана шығып атойлап қала берді.

Беліне қайқы қылыш байлаған Жақаң өз үйінің алдына шығып, солардан көз алмай қарап тұрған. Жұлдыздай аққан аттыларды бір мезгіл қызықтаса, бір мезгіл беймаза күйде іштей өрекупде еді. Ауыл маңына тақай бере ат тізгінін тартып, жер сүзген жануарларды шұлғытып, ойнақтата секіріп келе жатқандарға таңырқай қарап қалған-ды. Олар да өзеннің Қаражар жақ бетінен топтана құлаған көп аттыға назарлай қарап, ақ боз үйдің алдында тұрған кісіні бетке алды. Дауыс жетер жер таяна бере қасындағыға өз атының шылбырын лақтырған Ақнұр:

— Көке,— деп, аттан түсе жүгірді. Бір сәтке аңтарылған Жақаң мына таныс дауысты есіне енді түсірді ме, қалбалақтап оған қарсы жүгірді.

— Ақжжан, нұрым, жаным!— деп, кең бауырына тарта құшып, маңдайынан шөп-шөп сүйіп жатыр. Ақнұр болса сыңсып, солқ-солқ жылауда. Ауыл адамдары да жинала қалған. Бұл келгендер — Ақнұр мен Салықбай еді. Бірі — Адырбайдың ағасы Доланның жалғыз баласы. Екіншісі — келіні, Салықбайдың әйелі — мына менің апам. Мінгендері — қанатты құстай самғаған Адырбайдың Кертайлақ, Бозтайлақ атанған ұранға шыққан бәйге аттары. Салықбай Жақаңа екі қолын беріп амандасты да, қиқылдаған әтештің үніндей бір жат дыбыс шығарды. Оң қолын топшысынан қайырып, жалғыз саусағын иығынан асыра көтерді. Тағы сол оң қолын төмен түсіріп, санын сабалады. Алғашқы ымдағаны — сояуы шошайған мылтық екен, соңғысы — қылыш. Бұдан соң сұқ саусағын ұртына шығарып борс-борс жел шығарды. Онысы — атады дегені екен. Сөйтті де, өзі келген терістікті нұсқап, көзін алаңдатып, соншама көп адам келе жатыр деген ұғым туғызды. Енді Ақнұрмен тілдесе келе, осы соңғы бір жеті бойы ол елді қалың жазалаушы отряд басқанын, кішәлы-кінәсыз демей, елді талап, бағзы бір қарсыласқандарды атып жатқаны анықталды. Болыстың,

жергілікті әкімдерінің сілтеуі бойынша, жазалаушы отряд үшке бөлінген. Бір тобы — Қарсақбай, одан Білеуті, Дүйсенбай өзеніне, бір тобы — Ұлытау, енді қалғаны — осы Қаражарға бет алған. Бұлай қарай келетін солдатты басқарушы атақты қаныпезер пристав Хамулла екен. Олар жоғарғы ұлықтардың бұйрықтары бойынша, ошаң етіп атқа мінген, ең көбі төрт-бес адам боп топтасқандарды ешбір тергеусіз атуға ерікті. Осы қиын-қыстау заманда Ақнұр мен Салықбайдың жеткізген тың хабары — бұл.

Күндіз-түні жылқы сүтімен суарылып, сұлыға пісіп бапталған қос тұлпарды түнде жасырып мініп қашқан бұлардың мақсаты: не болса да мынау жазалаушы отрядтан бұрын жетіп, хабар беру. Жаңа жол тосып бұларды қолға түсіре алмай, енді іле жеткен жігіттер тағы қоршап алды. Істің мән-жайын түсінген олар:

— Шіркін, Ақнұр-ай! — деді.

— Азаматым-ай, мұндай жанкешті қатерлі іске мылқауды қалай көндірді екен, ә? Қыз да болса бірегей екен-ау! — деп жамырап кеткен көпті:

— Жә, сәл! — деп тыйып тастаған Жақан, сол жерде өз шешімін хабарлады да, таяу елдің бәріне кісі шаптырды.

— Елден жан артық емес, жан — ел садағасы. Жау жағадан алғанда, бұта түбін тасаларым жоқ. Осы түн бар ауыл Жетіқоңыр құмына, бетке қарай жылжи берсін. Ал маған ерген азамат, еліне ықтың болғысы келген ер жігіт осы Қаражар бауырында қалсын! — деп ағыла сөйледі де, бар даусымен:

— Мейлі, Мекалай патшаның өзі келсе де бас имен! Өзекті жанға — бір өлім, жағаласпай берер жаным жоқ! — деп шаңқылдай ұрандады...

Бағанадан бері әңгіменің қиюын келтіріп, арқасы қозып, шабыттана сөйлеп отырған Нұрбай қарт осы тұсқа келгенде сәл бөгеліп, көзі жасаурай ойланып қалды. Мен де оның әжімді жүзіне аңтарыла қарадым.

— Е-е-е, қарағым-ай, бұл өмірден, эне, сондай ер жүрек аталарың өткен...— деді, сонсоң Нұрбай қарт сөзін жалғап:

— Ия, мүмкін, біздің осы шат өмірімізге бақыт тұғырын орнатқан сол сұрапыл бет қайтпас Жақаңа, Жақаң сияқты ерлерге біткен ерлік шақпағы шығар. Шыбын жанын мына туған халқының болашағы мен бақытына құрбан еткендер ғой олар!— деп, сақалын тарап қатты күрсініп алды...

— Осы Қаражар басынан соңу... бұлдырап көрінген Шайкөз биігіне дейінгі екі ара — шеп құрған адамдар. Қарабала-Шағырдың жау тосқан мыңнан асқан қарулы жігіттері. Бергі жағы — Жақаң бастаған біздің қол. Кеңгір өзенінің камысы мен талын далдалап жатырмыз.

Бұл екі ортада қанша күн өткені есімде жоқ. Әйтеуір, сарыла күтіп, жау тосқан жігіттердің аузына «әй, сол солдаттыңның келетіні бекер шығар» деген күңкілдің кіре бастаған күндері еді ол.

Түн. Аспан түп-тұнық. Біз биік басындамыз. Сарысай бойындағы қыстау тұсынан лап етіп жанған от көрінді. От қанаты бірте-бірте биіктеп, тік жанып, төңіректі қоңыр қошқыл шапаққа бөлеп жіберді.

— Ақтан, Нұрбай, барыңдар тез! Шолып келіңдер! Не от?!— деп, Жақаң бізге әмір етті.

— Тез, тез!

Әрине, ол кез бұлдырық құстай ағып тұрған шағымыз емес пе! Асығыс шабуылмен Сарысай табанына да жеттік. Тасалай қарап тұрмыз. Қалың жазалаушы отряд, көп мылтық!— Нұрбай қарт нұры азайған көзін кеңірек ашып, алыс атырапқа қарап қалды.

* * *

...Сегіз қанат ақ үй оқшау тігілген. Жібек желбау, қан қызыл айшықты өрмек, айшықты ашық өрнекті

басқұр, керегесіне, босағадан төріне жеткенше кілем тұтылған ақ орданың табалдырығына дейін сырмақ, текеметтер төселген. Оның үстіне сары ала патсайы көрпе, құшақ толтыратын құс жастықтар тасталған. Бұл — Адырбай болыстың жақында ғана иіс-қоңыстан аулаққа келіп қонған беті.

Жаз бойы жан баспаған соны қау шөбі мал аяғымен жапырылмаған. Таяу күндері толассыз төгіндеп өткен нөсер жауынның әсері ме, буыны қатқан шөп те жасаңғырап, көксағалдана қалыпты. Шөп түбі — жібек, көк күлте, көк шашақ. Бұл өзі — жыл аралатып қана күз айында, онда да айлап емес, апталап қана. Әсіресе осындай бір сыйлы қонақ күтер шақта ғана үй тігілетін құйқалы жер. Жұрт бұл жерді «Көккілем» деп атайды. Піскен шөптің иісі қолқаны атып, танау жыбырлатады.

Үй алдында болыскей ақ самаурыннан будақтап шыққан түтін баяу шалқып, қалың қауға сіңіп, қайта көтеріліп будай бұрқырайды.

Аулақта, әй дейтін жерде төрт-бес қараша үй ұмар-жұмар біріне-бірі таяна тігілген. Сол үйлер жанында Ақсойыл бастаған Көкжал ма, бірнеше жігіт қысырдың тайын қарбалас жығып жатыр. Тай шыңғырып жіберді.

Бірақ опай-топай тез қимылдаған жігіттердің бірі қылыштай қайқиған өткір селебемен оның алқымын орып үлгерді. Әлсіз ғана қың еткен жануар бүкіл денесі дір-дір етіп, ендігі сәтте құйрығы шошаңдап жатты.

— Кеспеге қара жоқ екен.

— Ақтай мырзаның аузы салулы ғой.

— Е, аруақты ер емес пе! — деген шолақ көтерме естіледі жігіттер арасынан. Семіз жас жылқы етіне деген құлқын құмарлықпен апай-топай тайдың терісі де түсіп-ақ қалды.

Ауыл сыртында, мына шаңқан ақ үйден аулақ кермеге байланған ер тоқымды аттарға қарағанда, бұл ауылдағы қонақтар он-он бес шамасы ғана. Соған қара-

мастан тай еті түгелдей шып-шырғасы шықпастан, он екі қарыс қара қазанның ішіне түсті...

Гүлді бұқар жібегінен қос етектеп тіккізген мол көйлек көркіне көрік қосып, болыстың жас тоқалы күміс ожаумен сары қымызды сапырып отыр. Сымдай бұралған ақ саусақ кәрлен кесені көтергенде сынып кетердей майыса түседі. Тұп-тұнық қара көз жалт етсе, жанар жапқан ұзын кірпіктер бір сырдың бетін қымтағандай ұзарып кететін сияқты. Аққудың бөтегесіндей үлбіреген бүйрек беті мына жуандар алдында қысылып, ұялыс таба ма, әнтек қызара қалды.

Сұлу тоқал, мол жасаулы ақ орда, сән-салтанат, байлық-бақыт буына елтіген Адырбай кеседегі қымызды обыға дем алмастан бір жұтып, манаураған тәкаппар бейнеде көзін шала жұмып, төрдегі Ақтайға қарал сөйлеп кетті.

— О, Ақа, «көп қорқытады, терең батырады» депті бұрынғылар. Бұл не сөз? «Мың қойды ай мүйізді серке бастайды» депті. Бұл не сөз?— деп аз кідірді де,— осы өмірімде арынды дарияның, не сарқырай аққан құдай жаратқан өзеннің арнасын бұзғанын көрмеп едім... Сондай-ақ бет алған ағысынан танып, кері аққанын көрдім деген пендені естісем керең болайын!—деп, таусылған адамдай біраз отырды. Кім не айтар екен, менің мына тұспалыма дегендей паң отыр.

Төрдегілер ауыр денелерін зорға ырғай қозғап, бастарын шошаң еткізіп көтерісіп-көтерісіп алды. Бәрі де селт етіп, Адырбай сөзінің астары мен тігісіне ой көзімен жіті қадалатын сияқты.

Бірақ бәрі де қалың қабақтарын үнсіз түйіп, ойланып қалғандай. Адырбай тағы да іле сөйлей жөнелді.

— «Құл жиылып бас болмайды, құм жиылып тас болмайды» деген немене екен? «Қаулы жерде өрт көп, даулы елде дерт көп» деген немене екен?— деп мақалдаған ол, тағы да үй ішін бір шолып өтті.

Манадан дөңгелек жүзі бір-екі рет жыбыр етіп, езуі-

не күлкі оралғандай болып қозғалақтаған Ақтай асықпай басын көтеріп:

— Ия, Адырбай мырза, сауалдарың өте орынды. Әрі ойланарлық сауал. Көп қорқытады, әрине, себебі ол — көп, мыңға қарсы шыққан жалғыздың қолынан не келеді? Көпке топырақ шашқан кімді көрдің, о заман да, бұ заман? Айта алмайсың, әрине. Әр нәрсе өз дәуірінде. Халықтың «көпті жамандаған — көмусіз қалады» деген даналығы тағы бар. Осы өзіміз мекендеген жердегі биіктің бірін қопарып көрейікші. Сол биігің де кіл бітеу тастан жаралған емес.

Ал әлгі бір «қаулы жерде өрт көп, даулы елде дерт көп» деген тұспалың да осы бүгінгі күнің болып жүрмесін. Қазіргі алдың қалың дүрбелең — қау емей немене! Ал ол тұтанып жанып алса, сөнбейтін дау емей немене! Сондықтан ерте ойлан, ойлан да, даумын деме, ал дау болсаң, дерттен саумын деме! Дау да кесел...— деп ұзақ сөйлеп кетті.

Басқа жан тіс жарған жоқ. Бәрі тек бастарын изеп отыр. Келіскені болар. «Көк кілем» бастауындағы қос жидеге қона қалған бір топ қарға ғана әлгі пікірді құптағандай бірінен соң бірі кезек қарқылдап, ауыл үстін даңғаза етіп жіберді.

Тағы да мына сойылып жатқан тайдың жылы-жұмсақ қызылынан дәметкен ала қанат сауысқан да ши басына қонып алып, толассыз шықылдайды.

Осы бір тақыс сақтық пен аш көз сұғанақтық, екіншісі — айласыз, құр айқаймен өнезелік бейнесі болып, Ақтай мен Адырбайдың көз алдарынан кетпей қойды. Қара қарға болса, тобын жазбаған күйі дүркірей ұшып мана ғайып болған, ал сауысқан ауыл үстін торып әлі жүр. Ақтай да, Адырбай да қабақтарын шытына қалды.

Таразы басына қараған ақ қаптал, әккі саудагердей кірпіктерін жиі қағады. Демдерін ішіне алып, жанын шүберекке түйіп, айдаһар алдын тосқан мергендей күй кешуде, бірін-бірі анди бағып қалған.

Дәл қазір сегіз қанат үйде ошаң етер тірі жан иесі жоқ сияқты. Бәрі тас мүсін бейнеге көшіп, мелшиіп қатып қалған.

Мына қалпында олар өз ойларын айтып, орындауға әмір ете ме, жоқ болмаса, онсыз да уысынан шығып бара жатқан дүниені тәрік ете ме, түсініп болар емес. Отқа түсіп өртенетін, не суға түсіп тұншығатын сыңайда ұстараның жүзіндегі толқып тұр. Әсіресе Ақтай ақ тастан құйылған сұпыдай қимылсыз қалыпты.

— Адырбай мырза!..— Ақтай өзіне Адырбайды жалт қаратса да, ештеңе айтады. Басқалар да, Адырбай да дауыстаған Ақтайға телміріп карап қалған.

Дәл қазір сонау қараша үйлерге кіріп-шыққан адамдар мен байлаудағы аттар болмаса, бұл ауылдағы тіршілік мәңгі ұйқтап кеткендей. Адырбай мен Ақтай бастаған мына отырғандардан селт еткен әлі біреуі жоқ, селт етер де емес. Бәрі де алақанына алмас не сынап уыстағандай қыл үстінде отыр. Өзімен-өзі айтысқан жандар. Сол қыл, әне-міне, үзіледі, сынып тозып шашылады, алмас күрені қиып түседі деген зіл салмақ еңсені езгелі қашан.

— Адырбай!— Ақтай қайта лап етіп, аялы көзіне от жиып алды да:— Наушабайда ошарылған, күні ертең зеңбіректің оғына туралатып боздақтардан...— тілі күрмеліп, мойын тамыры білеуленіп, өңі өзгерген ол тағы үнсіз қалды. Айтар сөзі өзіне де, өзгеге де ауыр тиеді деп ойлай ма, әлде ел билеген мына жуан қарын жүлделес, үзеңгілес дос, тілеулестерінің көңіл шырқын бұзып алам ба деп қорқа ма кім білсін, тағы да іштей тынып қалды.

Тәрде отырғандардың бірлі-жарымы ғана көктемнің алғашқы ыстығынан бойына қуат жинап, енді ғана тірілген жыланды қозғалысқа ене бастады. Бірақ, неге екенін кім білген, Ақтай мен Адырбайдан басқаның тілі байланған. «Шағатын жыланның бәрі де улы...» деп түүді ойын Ақтай. «Ал у — жандыға ажал әкеледі. Ен-

деше, Сарыарканың бойын өрлеп келе жатқан пристав Хамулла да улы жылан!».

Мына ойы өзін шабатын қылыштай көрініп кеткен Ақтай селк етіп, шытына қалды да:

— Жоқ! Қазір... Шабарман! Шабарман!— деп қатты айқайлап жіберді.

«Маған да сол керек, сал бөксе семізім! Ер болсаң тап бас!»— Ақтайдың не ойлағанын дәл басып, үстіне түсін отыр. «Маған жайы мәлім. Қарабала-Шағырдың кіл боздағын Хамулланың оғына тоса алмайсың. Ендеше, сенің солқылдақтығың менің жауымды жермен-жексен етеді».— Қас қаққанша Адырбайдың өзінше іштей қорытқан байламы — бұл.

Қара қазанда бұрқ-бұрқ қайнап, түбі қоңырсып күйе бастаған бөкпендей өзін-өзі жеп, шыж-быжы шығып отырған Ақтайды қайтпас шешімге келтіруді көздеген Адырбай оқты көзімен тік қадап.

— О, Ақа, шабарман іздеп келіп пе ең мұнда? Наушабайға төте жол — Кеңгірдің басы деп отырсың ба?— деп шарта жүгініп алды да.— Күні кеше жағаңа қолын, кеңірдегіңе пышағын жұмсаған рақымсыз нөпір бүгін бауырымдап қойнын ашады деп пе ең! Бердім саған, бауырың елжіреген екен! Тфа, тфа, пәлекет, бар, бар!— деп, етегін қағып қисая кетті де, сәлден соң қайта тік-телді:

— Бірақ, Ақа, қолқаңа пышақ тиіп, қансыраған шағыңда көмек сұрама! Елмін де, жауым да демеймін!

Ел билеген жуан қарын би-болыстар осылайша әрқайсысы өз таралғысына салмағын салып, шіренісе қалды. Кімді-кімнің ат үстінен аударып кетері әзірге беймәлім.

— Мен ақ патшаның әміріне қарсы келе алмаймын!— деді Ақтай, өзінің түпкі ойын жасыра.

— Сонда қарсы келетінің мен бе?— деп қияс тартты Адырбай.

— Ендеше, доғар, өзімшіл бас сауғанды!

— Мен бе, бас сауғалаған?

— Әрине!

— Жоқ, Ақа, құдай бар, пайғамбар мен патша әмірін бұзушы емеспін. Ол қасында, оң тізенде отыр!— деп екіленді тағы Адырбай Ақтайдың жанына тиіп.

Ақтай бар денесімен қозғалып, оң жағына қарады. Адырбайдың кімді меңзеп, кім туралы айтқанын тез түсінген ол:

— Әркім өз қызығын көрер!— деп, сызданып отырып қалды.

— «Не ексең — соны орасың»,— деген бар.

— Мейлі!— Ақтайдың даусы қатқыл шықты,—өз еккенін ораса орын... ол оң жамбасына қисайды.

Адырбай мен Ақтай осылай келісті.

Сол күні намаздігер кезінде ауыл сыртында екі кісі сөйлесіп тұрды. Бірі — Адырбай, екіншісі — Ақсойыл.

— Ендігі жұмыс сенде. Қарабала-Шағырдың мыңнан артық жігіті Хамулланың жолына қақпан болып құрылғанын білесің. Мақсат — сол топты осы түннің ішінде тарату. Ол үшін қазір қасыңа екі адам ал да, тез аттан!

«Патша жарлығынан қайтты. Солдатқа қазақтан адам алмайтын болды»,— деп, сол көпті сендіресің.

— Күп!— Ақсойыл әдетінше мысық мұртын тіліне орап, жалап-жалап алды. Қашан айтақтайды деп несіне қараған аңсыраған тазыдай қипандаған ол жіті басып атына беттеді. Ақсойыл — Адырбайдың әмірін екі етпеді. Сол түні Наушабайдың алқымында Хамулланы тосқан қауымды сүттей ірітіп, таратып жіберді.

«Ал Жақсымбет мандайың мықты болса — шыда менің тоқпағыма» деп Адырбай қалды.

...Жарақты қалың солдат биіктен кең айдынының тоспасыз жалпақ жазығына төгіле жөнелген селдей сол күні суыт жүріспен Қаражарға таяп келіп ат басын ірікті. Бұл қансыратар арам ойын жасырмай, бар айбын, қайратын паш еткен, «келсең кел — кел» деп, сыбанған құбыжық ерлік еді. «Қане, тіктесер, белдесер қуат, орақтай оратын қылыш, көзге көрінбес оққа төтеп берер ер болсан, шық былай атойлап!» деген тәжіке өктемдік еді ол.

Жау саны жағынан көп болмаса да, қару-жарағы, винтовка, пулемет, қылыш, қол бомба және ықшам тез қимылға төселген машығымен-ақ шұбалған шекпен киген қыр қазағынан әлдеқайда басыммын деп тұр.

— Уа, жігіттер, өзекті жанға — бір өлім!— деп, Жақсымбет топ алдына шықты. Түсі суық. Астындағы қара көк арғымақ артқы екі аяғымен тік тұрып аспанға атылып, бой бермей тұр. Мына келген — сені қыратын, тірі қалғаныңды құл, қатыныңды күң ететін қас жауын. Көк желкеңе қылыш безеп, көрініп келген әзірейіл — бұл. Айтқаныма көнсең де көнесің, көнбесең де көнесің деп келе жатыр. Жерінді өртеп, күйедей жалап, «астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреп» жалмауызбын деп келеді. Жалмауыздың да жаны бар. Солдатқа барсаң да өлдің! Ал бірақ туған жерде өлу — бір басқа. Ол — кіндік қаның тамған ана бесігің. Ата-бабаларыңның жастық шағы өткен, өздеріңнің қаз басқан мекенің.

— Мұнда жауыңмен шайқасып өлу де мәртебе, даңқ!— деді ол қолын сілтеп.

Әне, будак-будак түтін шыққанын көріп тұрсындар. Түскі ас қамына енген шағы болар жаудың. Ақтан, Нұрбай!— деді, енді біз тұрған жаққа шұғыл бұрылып,— өз жүздіктеріңді алып, өзеннің осы тұсынан өтіп, қалыңға еніңдер! Біз,— деді, тағы оң жағында тұрған топты шолып,— Қаражар биігінен көрініс беріп, жау

назарын өзімізге аударамыз. Олар Қаражардың ықылым заманнан бері жел қауып, аяз қарып, жауын шайған қабағын оқтың астына алар. Әрине, ол оқ мына биіктегі бізге жете бермейді. Ал жолдарың болсын!— деп, өзі Қаражардың күн бетіне қарай жорта жөнелді.

Аспан күмбезі әлем-тапырық. Дауыл. Аспандағы дауыл. Адам айтып болмас зор екпінмен жағаға соққан мұхит толқыны бүгін көк биігіне көшкен сияқты, аласапыран. О шеті мен бұ шетіне көз жетіп, ауқым-аймағын байқата бермейтін ақ сеңгір, көгілжім, орқы-шорқы таулар. Бірінің үстіне бірі өрмелеп, күрс-күрс соқтығып, бірін-бірі паршалап жатыр.

Аспан әлемінен ұлыған қасқырдың, не қасқырдан қорынып тайынша-танасын ортаға алып өкіре жөнкілген көп сиырдың үні естілетіндей. Ия, кейде бірін-бірі тапаған тау күтір-күтір күйреп, қатты салмақпен соғылысқан жартастар ыспалап, жарқ еткізіп шақпақ шағып, мына қара көлеңке жазирада не болып жатыр дегендей сығырая қарайтын сияқты.

Кейде гуілдеген өкпек түтеп-түтеп екпіндеп соғады.

Міне, сол сәтте жер бетіндегі тіршілік тұншығып, шыңырауға батып бара жатқандай даңғаза үн естіледі.

Аздаған қамысы болмаса, тал, жиде өсе қоймайтын көсенің иегіндегі Сарысуға сырты түкті жұлдыз құрттай ирелеңдеп, қалың тал мен қамыс жамылған Кеңгір жылжып ағып, Қаражар биігінің түбінен келіп құйып жатыр.

Екі өзеннің құшағы айқасқан қолтық-жайылма, су қаптап, бидайық өскен жазық жер. Мұнда Шәлтеке Аманбай батырдың қыстауы бар.

Міне, осы қыстауды көк ала түтінге көміп жатқан қалың солдат биік басына шыққан сарбаздарды көре сала, ордалы оқ жыландай бастарын қайқайтып, соғыс жағдайына көшті. Екі жерден құрылған пулемет, жүздеген винтовка бір мезгілде «сөйлеп» кетті.

Ғасырлар бойы түкті қабағын ойлана түйген Қара-

жар биігі мандайын оққа тестірді, беті шешек жегендей лезде шұрқ-шұрқ болды.

Алыстан талып жеткен оқ биік басынан төбе көрсеткен Жақаң тобына дарымай, жар қабақты қауып жатыр. Есі-дерті сонау Қаражар үстіндегі топта болған солдаттар желкелеп соғар қатер барын ойламаған.

— Қапта!

— Ұмтыл!

— О, а!

— Қаптағай! Қаптағай!— деп ұрандаған қарағай найзалы, айбалталы сарбаздар қалың тал мен қамыс, көк жиденің ішінен өре ұмтылып лап қойды. Қас-қағым арасында қолма-қол ұрыс өріс алды. Жаудың сол қанатын маған қалдырып, сарбаздардың негізгі күшін жаудың ұйлыққан орта шеніне төге ұмтылған Ақтан даусы күндей күркіреп, қайың сойылды екі жағына алмас қылыштай кезек сілтеп барады. Лап қойған тұтасқан қол шу дегенде көк майсаны жапырып өткен қалың іздей бір сәтке жаудың үрейін ұшырып, бұқтырып-ақ тастады.

Осы қарбаласты пайдаланған Жақаң тобы да биік басынан төмен құйыла қаптап берді.

— Қаптағай! Қаптағай! Қаптағай!— деген айбарлы үн кең даланы дүр сілкіндірін, жаудың жанын бір қауызға тыққандай болды. Мына екі жүздік сойыл, айбалта, найза жұмсап, алапат қарқынмен солдаттарды ат бауырына алып, ілгері озып, енді қайыра ұмтылғанда, бір қабырғасы құлаған қора түбіне пулеметін сүйрей жөнелген Хамулла пристав оған тіл бітіріп те үлгерді

Өз адамымен миласып, араласып кеткен сарбаздарға оқ жұмсай алмаған ол, биік басынан түйдектеле ойға төгіле құлап, ұрысқа араласуға таяп қалған Жақаңдарға оқты қардай боратты. Алдыңғы қатардағы бірнешеуі ат-матымен омақаса құлады. Сонда да алғашқы бетінен қайтпаған топ құйындай дөңгеленіп таяй берді. Әне, тағы да бірнеше адам оққа ұшты. Иесіз қалған аттар оқырана кісінеп, дүрмекпен ілгері шауып келеді.

Ал жау болса, мына аласапыранда машықты әскер екенін танытып, тез-ақ атқа қонып үлгерген.

Енді алмас қылыш жарқ-жарқ ауаны тілгілеп, қымқиғаш ұрыс қыза түсті. Таңқ етіп атылған винтовка, наган даусы жиі-жиі шыға бастады. Сарбаздар шебі сөгілін, қасқырдан үріккен қойдай өзенге қарай қайта серпіле лап қойды.

— Қайтпа, қайтпа! Қаптай шап!— деп, қоңыр даусы құмыға шыққан Жақан мен Ақтай жігіттерді аруақтандырып, жауға өршелене ұмтылуда. Қолында қарағай найза. Әне, өзіне қарсы ұмтылған шикіл сарының серлегенше болған жоқ, кара көк арғымақ шыңғырып аспанға секірген бойда мұрттай ұшты.

Бұл тұста жау шебі де кейіндеп, жиі атылған оқ астында қалған сарбаздар тобы сиреп, көпшілігі өзенге, қалыңға еніп те кеткен. Енді байқады, төңірегінде он-он бес шамасы ғана адамы қалыпты. Олардың да осы кәспен көз арасында бірнешеуі оққа ұшты. Өзі жаяу, ал жау болса атқа қамшы басып андағайлап таяп қалды. Осындай жаннан үміт үзген ауыр шақта:— Аға, кел!— деген дауысқа жалт қарады Жақан. Ақтан екен. Торы қасқа атты көлденең тосып, өзі кейін жылжып, ерін босата берді.

— Тарта, бер! Тарт! Жаныңды сақта!— деді Жақан, алпамсадай екі адамды бір аттың құтқара алмайтынын әп-сәтте болжап.

— Мін, бауырым, кел! Сізді тастап кете алмаймын!— Ақтан ағасына әрі әмір етсе, әрі жалына қарады. Шаң-шұң айқай, тарс-тұрс атылған мылтық даусынан үрке шыыршық атқан торы қасқаның үзеңгісіне еріксіз аяқ салған Жақан ер үстіне отырып, енді мойнын бұрғанда, арқасынан қапсыра құшақтаған Ақтанның «аһ» деген үнін естіді...

Ызғырық қара суық әлі тоқтаған жоқ. Жер де, көк те, бүкіл дүние, кең сахараның бұтасы ғана емес, бір

уыс топырағына дейін азалы күй, зарлы мұң шегіп жүр...

* * *

— Бұл күні Қаражардың батыс жонында бірнеше сұпы, үйме топырақ пайда болды. Бәрі де бір күнде, бір мезгілде жерленді. Кілең 19 бен 31-дің арасындағы қыршын жас боздақтар. Он екіде бір гүлі ашылмаған қырдың желкілдей, дүр етіп бір мезгілде өскен жауқазын жастары. Аптап ыстық ұрғандай бір сәтте қурап сола қалды. Мана мен басына барып мінажат еткен бірыңғай малта таспен өрілген сұпыда Ақтан, оған жетеғабыл жатқан менің әкем Әжібек. Ал кейінгілері көп боздақтар...— деді Нұрбай.

Мен ұрыс болған кең даланы, жаңа ғана бнигіне шыққан Қаражарды көз алдыма елестетіп келемін. Арманда кеткен, мына советтік заманның ең болмаса алтын шапағын көре алмаған қыршындарға жүрегім езіле түседі. Көз алдымда жеміс беретін жас шыбықты рақымсыз біреу қаршылдатып балталап шауып, қнып жатқандай.

Маған естірте күрсінген Нұрбай қарт:

— Ия, шырағым, Қаражар түбінде бір топ адамның сүйегін қалдырған Хамулла жауыз сол күні Сарысу өзенін жоғары өрлей, Қарабала-Шағыр ауылдарына қарай жол тартты,— деді толғанып.— Ел күніреніп кетті. Халық денесіне түскен мына жара ауыр да, ащы да еді.

Жақаң болса бұл күндері қап-қара болып түтігіп, қанын ішіне тартып, ғасыр жүгін көтерген құлпы тастай қатып қалған.

Тек қана шейіттерді жерлеп, бері шыққан соң атына қонған сарбаздарды қанталаған көзімен бір шолып, жарықшақтанған даусын соза, найзасын серт ұстап:

— Ей, бақиға кеткен бауырлар, қош болыңдар! Армандамын деме, алысып кетіңдер! Алыстамын демең-

дер, туған жеріңнің қойнына жеттіндер. Мына тәнімнің жалғыз жапырағы қалғанша, сенің намысың мен арың болар жоқтарым! Мына қарағай найзамен түн түндігін түрткілеп, еңку-еңку жер шалып, жарық таңға жетпей тынбан! О, әділет күні қайдасың!— деп, шығысты бетке алып шаба жөнелген.

Қалың нөпір боп өре шапқан сарбаздар биік басына, осы Қаражар басына шыққан. Бәрі де сыз қабақ, үнсіз. Манадан аспанның бір ауқым жерінен көзін алмаған Жақсымбет талақтай қарайған бетін көпке бұрып:

— Ей, жігіттер!

— «Қабырғасын қаусатып,

Бір-біріндеп сөксе де,

Қабағын шытпас ер керек,

Біздің бүйткен бұл іске»,— дейді ардагер, арыстан жүректі батыр, ақын Махамбет Өтемісұлы. Қане, қабырғасын қаусатса да қайтпайтын, маған ерем дегендерің оң жағыма шық, ал...— деп, ойын толық сарқпай қолын созды.

Осы сәт үш жүзге жуық сарбаз бір мезгілде атына қамшы ұрып, Жақанның оң қолының астына топтасқан еді...

* * *

— Ол өзі дүрбелені көп қиын заман еді ғой,— деп, Нұрбай маған барлай қарады.— Күн құйып тұрған. Аспанда оймақтай да тесік жоқ. Қара құрым бұлт. Шатыршұтыр ойнаған найзағай қалың жабағы бұлтты осықылап, көз ілеспес жылдамдықпен от арқандай ирелеңдеп қалады. Жел де ексімденіп, үдере соғып өтеді.

Ат құйрығын шарт түйген әр түрлі киімді сарбаздар толарсақтан саз кешіп, сылп-сылп желіп келеді. Бәрі де сүмектеп суға малшынған, жүздері суық, қабақтары қатқан.

Кен даланың да әрі кетіп, бұта біткен жапырағынан ажырап сояуланып қалған. Бұрынғыдай жағалай отырған ел, жайылған мал жоқ. Дала төрі жүдеу, жабырқау.

Ел де, мал да — бәрі жұтты болып жоғалған. Сарысу бойы елсіз. Қаңырап бос жатыр. Қалың бидайығы теңіздей толқып, мыңғырған малға сыймайтын Бөріойнақ алқабы — мына жатқан, тым-тырыс құлаққа ұрған танадай...

Жақаңның астындағы ат ана жолы Ақнұр мен Салықбай мініп келетін Адырбайдың белгілі бәйге аты — Кертайлақ.

Беталысымыз айтпаса да белгілі — Сымтас. Онда Қарабала-Шағыр руларының бірнеше ауылдары бар. Кешегі Қаражар бауырында қан төккен қалың жазалаушы отряд солай кеткен. Жақаңның да аңдығаны сол — қан құйлы пристав Хамулланың ізіне жарық алып түсіп келеді.

Қазір Хамулла — мандайы тасқа тиген бекіре балық болса, Жақаң — оны тұмсыққа соққан алып биік жартаc. Әзірше жау мұрның ғана қанатып, аз шығынмен кетіп барады.

— Нұрбай, бері кел!

Мен қасына шауып келгенде, Жақаң:

— Әне бір шөгіп жатқан түйені көрдің бе? Өзінің үстіндегі жүк пе, әлде қоршау ма? Әйтеуір, жай емес. Мына елсізде неғып жатқан түйе соны біл! — деп бұйырды.

Оның әмірін қолма-қол орындау үшін әлгі қараға күстай ұшып жеттім. Айтқанындай түйе. Үстіндегісі әдемілеп тұр салып айшықтаған бесік екен. Текеметпен мұқияттай қоршапты. Жайбарақат күйсеп жатқан түйе мені көре сала орнынан атып тұрды да, аузынан жынын бүркіп, бақырып желе жөнелді.

Мен таянсам болды, түйе жынын құса, сигектеп, құйрығын қайқаң-қайқаң еткізіп, тайрандай жөнеледі. Бетімен жүрген не қылған жануар деп, төңірегіме жал-

тақ-жалтақ қараймын. Ешкім көрінбейді. Сөйткенше, құлағыма жылаған баланың даусы шалынғандай болды. Атымның басын тартып, тың тындап тұра қалдым. Қателеспеппін. Ақиқат баланың даусы. Арт жағымнан әлгі түйенің шөгіп жатқан жерінен аулағырақ тобылғы, ерек жусан, боз бидайық өскен қалыңның арасынан шыққандай.

Кейін қарай бұрылып, бас киімімді қолыма алып, дыбыс шыққан жаққа қарай желе жортып келемін.

О, тоба! Бала, кәдімгі кішкентай сәби...— деп, Нұрбай қарт көзін жұмып, басын шайқады.— Сасқаным сонша, не істерімді білмей аңтарылып қалдым. Шалқасынан түсіп, омырауы ашық қалған әйелдің кеудесінде жатыр. Не істейін, ұзап кеткен сарбаздарға атой салдым.

Әрі бет алып бара жатса да, мені көзінен таса қылмаған олар әні-міне дегенше шапқылап келіп те қалды. — Не?— деп айқайлайды, Қертайлақтың басымен алысқан Жақан.

— Бала!..

— Не қылған бала?

— Бала, кәдімгі сәби, адам баласы... Басқа түсінік беруге дәрменім біткен сияқты.

Аузы бүлк-бүлк етіп, ашылған омыраудан шыққан емшекті сорып жатыр. Сүт шықпай ма, әлде жағы тала ма, тез-тез сорып ерні бүлкілдеген бала шар етіп жылап, емшекті аузынан шығарып жібереді. Қайта сорады. Бозтандақ тартқан емшектің ұшы жылағанда баланың аузынан қайта шығып кетеді. Аймалап қайта табады.

Баланың қол-аяғы көкпенбек, үстінде ит көйлегі ғана бар. Шамасы, төрт-бес айлық. Шешесі шалқасынан жатыр. Сол жақ құлақтың сыртын ала, көк желкесіне оқ тиіпті.

Аттан қарғып түскен Жақсымбет баланы көтеріп алды. Түнеріп, күйедей қарайып:

— О, сорлы қазақ, осы ғой күнің, мына жетім сәбидей ғой халің,— деп біраз тұрды да,— жігіттер, мына

өліп жатқан Сәтемірдің келіні ғой. Танисыңдар ма, енді болмаса мына бала да өлер еді...— деп, сәбиді қойнына тығып күйзеліп көп тұрды. Не істерін білмей шиыршық атқан жігіттерге:

— Ал не тұрыс бар? Мына әйелдің жүзін жасырыңдар,— деді.

Кенет төбеден шатыр-шұтыр жай атылғанда, аттар дір-дір етіп, кісінеп-кісінеп кетті. Шелектеп құйған нөсер қайта төгіп кетті.

Ен даланың төсін ат тұяғы дүбірлетті. Жер жібу. Аспан түнере түсті.

Ат қарқынын Сымтас биігіне жетіп, Сарысу өзенін өте басқан бұл топтан қараң ете қалған жалғыз атты қалың қамысты тасалай қашты. Атын басқа-көзге саба-лап барады. Соңынан тұра қуған мына топтан құтыл-масын білді ме, әлде жандамбаса ма, аттан түсіп, жаяу қашты да, айдын суға киімімен сүңгіп жоқ болды.

Бауырынан жараған жіңішке торы тізгініне оралып еңтігін баса алмай, бүйірін соғып тұр. Әлгінің қас пен көздің арасында ғайып болғанына таңданған жігіттер:

— Ей, біз елміз, шық бері!

— Тіл бер!

— Сорлы тұншығып өлерсің...

— Қарамалайға барып сен не оңдырасың, түрің мынау — тал түсте суға сүңгіген!— деп, әзіл-шыны аралас айқайлап жатыр.

Сөйткенше, Жақаң да келіп жетті.

— Әй, жігіттер, бейшараны бекер қудыңдар ғой. Шәйіт болған, су жүрек боп қорлық көрген қазақ аз ба! Жүрек шайлы бейбақтың бірі де ол...— деді Жақаң даусын көтере сөйлеп.

Осы кезде Жақаңның мына сөзін естіді ме, өзеннің жарқабағына өскен қалың қамыс сыбдыр ете қалды да, үсті-басы малмандай су бала жігіт шыға берді.

— Ас-са-салаумағаләйком, Ж-жа-қа!— деп, сәлем берді ол кекештене.

— О-о әліксалам, Әлжікпісің, ей!— деп, Жақаң жылы үн қатты.

Салқын күнде суға түскен, күні бойғы жаңбыр сүйегіне дейін өткен және әбден қорыққан бала жігіт қалш-қалш етеді. Бет-аузы су тиген көндей көгілдір тартып қаязып кетіпті. Тісі-тісіне тимей дір-дір етеді. Іннен шыққан қосаяқ секілді, ақсиган күрек тісін көрсетіп, қалтырап, күлген болып тұр.

Осы сәт Жақаңның қойнынан баланың даусын естіген ол, еңіреп жылап жіберді...

* * *

...Аяғын қақпан қиған ызалы көкжалдай ытырына лекіген жазалаушы отрядтың басшысы Хамулла сол күні Бөріойнақтың биігіне шығып, дүрбі салып тұрды.

Қомды түйені жетелеп, өзенді жағалаған салт атты қылт етіп, олардың көзіне шалынған.

Биік басында тұрып, дүрбі салған Хамулла қоршаулы қомдағы балалы әйелді де, түйе жетелеген салт атты жігітті де жанында тұрғандай анық көріп, ұзақ қарады. Оның көзіне бұлардан басқа тірі жан шалынбады. Ол ашуланып, сызданып, тісін шақыр-шұқыр қайрап: «Даланың тағылары, сендерге рақым жоқ»,— деді даусын шығарып. Бұлардың бір жақтан келе жатқан, не бара жатқан жолаушы екені сырт көзге айтпаса да белгілі еді. Асынған мылтық, сүйреткен сойыл жоқ, бейбіт, әрі түйеге бесік артқан жолаушының жаугершілікпен тіпті де байланысы жоқтығы өз-өзінен айқын еді.

Бірақ жыртқыш жанда рақым, жанашыршылық болған ба? Талай қиянатты басынан кешірген, адам қанын судай төккен, бұл далада өзі би, өзі қожа Хамулла шолақ қара винтовканың шүріппесін қайырып, түйелі жолаушыны қарауылға ала берді.

Бүлкілдей желген түйе үстіндегі әйелдің ағарған

жаулығы иненің жасуындай қарауыл сызығына іліге бергенде, мылтық даусы да таңқ ете қалды. Көк түтін бұрқ еткенде, түйе үстіндегі әйел де шалқалап, жайыла құлап бара жатты.

Әлгінде ғана емшек іздеп жылаған баласын бесіктен шешіп, ыстық бауырына алып емізіп келе жатқан ана қас қағым сәтте төңкеріліп кетті. Сонда да оң қолымен баланы құшақтай құлады.

Хамулла шегір көзі ұшқын ата аса бір мақтанышпен айқай салды:

— Әппе! Қарақұстың аузын жұлып, көк желкені қиып кетті. Ақиқат! Барып көріндер!— деді өзіне бағыныштыларға.

Расында, Хамулла ұшып бара жатқан құстың топшысын қиып ататын сыралғы мерген еді. Міне, сол машығын тапа-тал түсте балалы әйелді атып тағы да көрсетті.

Мылтық даусынан соң сатырлап тұра шапқан аттылардың дүрсілін естіген, өзіне қарай қаптап келе жатқан көк мылтық асынған көп солдатты көрген жігіт жөпелдемеде не істерін білмей аңтарылып қалған.

Бұл өзіне-өзі келгенше әулекіленген көк мылтық, көп қылышты қарулы топ та келіп жетті...

Атқан анын арам өлтіріп алам ба деп, бауыздауға асығып, тұра шауып енгігіп жеткен аңшыдай аласұрған мынау қатыгез топтың түсі жан шошырлық болатын.

Олар келе сала ай-шайға қарамай, баласын қолтығына қыса шалқалай құлаған жансыз әйелдің желке жағын, қара құсын, одан атқылап шыққан қанды көріп, мәз-мейрам болды.

— Міне, мерген!

— Сонша жерден қалай дөп тигізді екен!

— Бәсе, қаршыға көз дейтіні осы ғой генералдың бұл кісіні.

— Пәлі, айтудай-ақ бар екен!—деп, бастықтарын жамырай мақтады.

Тап осы сәтте олар неше күн сандалып, өзегі талып келіп, енді ғана тұмсығын ыстық қанға көміп, тірі етті үңгі жөнелген жыртқыштай еді.

Міне, жирен қасқа арғымақты секірітіп қопақтай шауып, Хамулла да келіп жетті. Ол өзінің мергендігіне дәсередей болып, тасыған сүттей көбіктене қалған. Ірімтік беті піскен өкпедей қабындап, қызара қалған. Танауы желпендей күлген ол:

— Қане, көрдіңдер ме?— деді, өзінің қиядағыны қнып түсетін ажал қылышы екенін бағыныштыларына ұқтырып.

Содан соң:

— Жауына ажал болсаң, өзіне бақыт табасың. Өзіне келетін бақыт басқаға бақытсыздық әкеледі,— деп, қанын ішіне тартып, қабағын түйе қалды.

Ол енді байқады, сәби бала анасының төсіне жабысып, мынау дабыр-дұбыр бейхабар күйде еріндері бүлкілдеп қана жатыр.

Баланың қол-аяғы балғадай, өзі де аппақ, арыстай екен. Үлбіреген жұқа жібекке орап тастаған, көздері жұмулы. Етженді саусақтарын ербендетіп оң қолымен анасының ашылған омырауың аймалап жатыр.

Хамулланың шегір көзі бала тәніне қандауырдай қадала қалды. Ол әлденеше құбылып қолын біресе қылыштың, біресе наған қынабына жүгіртті.

Арбағанын жұтып өлетін жыландай зәрін бойына жиған. Бірақ оның осы жат қимылын бөрінің күшігіндей шу ете қалған солдаттардың үні бөліп кетті.

Ол жалт қарағанда, жүзге жуық жылқыны тықсыра куған бірнеше адам қатты екпінмен Сымтас биігінің бергі алдындағы белегірге шоқталып шыға берген еді.

Арғы қабағы жарлауыттанып жанат ішіктің жағасындай шалқып жатқан Сарысу өзенінің ініне еніп, тасаланып бара жатыр. Сәл кешіксе, қыр асып көзден таса болады.

Жаныға дауыстай құрық үстіне құрық салып жыл-

қыны қуып бара жатқандарды Хамулла тегін топ емес-ау деп жорамалдады.

— Алға!— деп әмір етті де, ойланбастан өзі де шаба жөнелді.

Қалың солдат қонақтаған жерінен дүр етіп, қанаттарын сабалай қарқылдап ұшқан қарғадай жылқыға қарай барын салып еліре ұмтылысты.

Осы әулекі топтың артында қамшы үстіне қамшы жеген торы дөнен төрт аяғы төрт жаққа кетіп, танауы пыр-пыр етіп шауып келеді. Оның үстіндегі Әлжікте ес қалған жоқ. Сарт-сұрт етіп атының сауырына тиген қамшы дыбысын ғана естиді. Анасы бір, мынасы бір ұрып өтіп кетіп барады. Мына тұрған сол — Әлжік.

Хамулланың ажал шашқан алақанынан қалай тірі қалғанына әлі сенбей тұр...

Төпелеп, ат басын ірікпей барын сала ұмтылған жазалаушы отряд дөңгеленген құйындай ағып, Сымтас биігінің ұшар басына шыға берген жылқыны қуып жетті! Бірақ алдына шығып қайтаруға үлгермеген олар бір-неше дүркін оқ шығарды.

Бұрын мұндай жат дыбысты естімеген жылқы үйірі шошына үркіп, оқырана кісінеп, құйрықтарын шаншып, ұмар-жұмар болып обыға жөнелді.

Мылтық даусын естіп, өздеріне төнген қатерді анық сезген жылқышылар енді барын салды. Шоқтай топталып, сендей соғылысқан көп жылқының ішіне сіңіп, аттарының жалын құшып бара жатты. Бұл кезде жылқы Сымтасты бауырлай өзеннің батыс жақ қабағын ала үркіп, енді аз уақытта тас төбешікті айналып асып кетуге таяп та қалған. Қатты үріккен жылқы тұяғынан будақ-будақ көтерілген шаң Хамулла тобын көміп, көз бермеді. Әлі де оқтын-оқтын мылтық атылуда. Өрттей өрекліген жылқы құтырына үркіп барады. Алғашқыда түйдегімен жеткен жазалаушылардың қарқыны қайтып, қатары іріп, бірте-бірте шұбалып үздік-создық қала бастады.

Өздерінің мына халіне ыза болды ма, бірнеше мылтық бір дауыспен гүрс етіп, бір-ақ атылған. Оқыс шыққан дыбыстан шошып бұрынғыдан да бетер ышқына жүйткіген жылқы Мұрынтақ тас төбені айнала берді. Ұзап бара жатыр. Осы кез төбенің басына жирен қасқаны ойнақтата шыққан Хамулла атын қаңтара салып, секіріп түсті де, жүрелеп отыра берген бойда мылтық атты. Шоғырланған жылқының ең алдында мойны озып бара жатқан ақ боз бие үш рет домалап кетті. Оған қақтығып сүрінген тағы бір-екі жылқы ұмар-жұмар құлап түсті де, іле қайта тұрып шаба жөнелісті. Тағы бірнеше рет ең алдыңғы жылқыны атып құлатып, жылқы бетін кейін бұрмақ ойын іске асыра алмаған Хамулла түтігіп кетті. Жылқы болса қара үзіп барады. Бұл түрімен жеткізер емес. Ыза бұған Хамулла тісін шақыр-шұқыр қайрап орнынан тұра берді. Енді оның қанды көзіне жылқы соңында аты шабандап қалып бара жатқан адам шалынды. Хамулла ойланып жатпады. Көзінен от ұшқындап мылтығын кезене берді. Бірер секундта қанаты қиылған құстай болып, жылқы қуған адам атынан аударылып құлап түскен еді. Хамулла мылтығын қайта оқтап орнынан тұрғанша, жылқы үйірі де көзден ғайып болған. Күн кешкіріп кетті.

Жау атылған адамды ортаға алған. Ұзын бойлы, сүйекті, маңдайы кере қарыс, қалың қас-қабақты, ат жақты, орақ тұмсық келісті жігіт қырындай құлапты. Оқ кеудеге тисе керек. Оның арқа тұсынан жылжып аққан қан көрінді...

Бұл оққа ұшқан осы елдің белгілі билерінің бірі — Сүтемгеннің Еділбайы болатын. Осы оқиға да айна-қатесіз Әлжіктің көз алдында болды.

* * *

— Сен Хамулладан қашан босандың?— деген сұрауға Әлжік:

— Бүгін үшінші күн,— деп жауап берді.

Жақаң түнере түсті. Бар айтқаны: «Қасқыр бөлтірігін қанмен ауыздандырады».

Күн ызғырық. Аспан бұлтсыз ашық болса да, денені темірдей қарып, суық жел соғып тұр. Жаксымбет оқ бойы алдымызда келеді. Ол байырғы әдетінше, кеудесін шалқақ ұстап, ат үстінде нығыз отыр. Оның қазіргі ойы бізге белгісіз. Мақсаты не, ендігі бет алысы қайсы? Өзі шешіліп айтпаса, оған сөз салатын ешкім жоқ. Бізге белгілі жайт — жазалаушы отрядтың бұл күндері бізден әлдеқайда ұзап кеткендігі ғана.

* * *

...Сарбаздар Шайкөз биігінің басында тұр. Бәрінің көзі — Бестөбе, Бақаншанышқан жақта. Деевтен хабар келгелі де бірнеше күн өтті. Уәделі күн де — осы күн. «Жігіттерді ыдыратпай Амангелдіге қосылыңыз. Оның адамдары да сізге тез жетеді. Ел жігіттерінің басын мол жия беріңіз. Бұл жақта бүкіл ел көтерілуде. Сол қылдақтыққа жол бермеңіз!» депті Деев хатында. Жақаң осы сөзді ойына қайта бір жүгіртіп, дүрбісін көзіне апара берді. Алыстан бұлдырап көрінген биік төбенің басына бес-алты атты шауып шыға келді. Көзге де айқын көрініп тұр. Алдыңғысының қолында ұзын сырықтың басына байлаған бірдеңе алыстан қарауытып көрінеді. Мінген аттары да шиыршық атып, ойқастап басымен алысып, аспанға секіреді.

— Жігіттер, атқа қоныңдар! Әне, Деевтің, Аманкелдінің адамдары!— деп даусы саңқылдап кетті. Жақаңның. Үнінде бұған дейін естілмеген ерекше шаттық,

жүзінде қуаныш бар. Бұл — соңғы бірнеше күн бойғы Хамулланы қуып жете алмай қалғаннан бергі Жақсымбеттің көтеріңкі шыққан ақ жарқын даусы.

— Ал жолдарың болсын!— деп, атына қамшы басып шаба жөнелді. Жақанның сондағы бейнесі әлі көз алдымда. Елтірі тымағының құлағы елбеңдеп, оң қолын жоғары көтере, үстіндегі түйе жүн шекпені Қертайлақтың сауырын жаба шұбатылып, биік жарқабақтан орғып, секіре жөнелген тау текедей алдымызда орағыта, зулап бара жатты...

* * *

Нұрбай қарт үнсіз қалды. Жүйткіген волга Жезқазған қаласына таяп келеді. Биік тұрбалардан будақтаған көк түгін тарқатылған бұрымдай шұбалалады аспанда. Аспан тұп-тұнық ашық. Күн нұры төгіліп, толқып тұр. «Әрине, бұл — бүгінгі заманымыз, біздің күніміз ғой. Нұрекендер көрген күн...» деген ішкі ойымды аяқтатпай:

— Ия, мен сонда тұңғыш рет бостандық пен бақыттың қызыл туын көрдім. Сол күні езілгендердің көсемі Лениннің атын естіп білдім. Жақаң да қайта түлеп шыға келді. «Ей, жігіттер! Күнің туды, есең қайтады. Кешегі бір топ бауырлар бекер өлмепті. Кедейдің жоғын жоқтап, мұнын мұндайтын, езілген халықтың қорғаны, басшысы бар екен. Сүйіншінді дайындай бер. Ол — Ленин. Оның туын көтерген халқымыздың батыр перзенті Амангелдіге тарттық!»— деп айқай салды. Сар желіспен кең жазықты дүсірлете жөнелген топтың дүбірі күні бүгінде құлағымда...— деп аяқтады сөзін Нұрбай қарт.

Мен Нұрбай қарияның ойлы жүзінен қараңғы халық көгінде Жақсымбет сияқты зерделі адамдар жарқ еткізіп жаққан шақпақ сәулесін көргендей болдым.

АҒАЙЫМНЫҢ КӨЗІ

— Мен барған Сочи курорты көк желекке оранған қала екен. Қалаға енген бетте ғажайып орманға тап болғандай айналама сұқтана қарап, қызығумен болдым. Жапырағы жайқалған жасыл емен, зәулім қарағай, тал-теректер жұмсақ желпінген майда самалмен ырғалып, бір түрлі ғажайып сырға бөктіргендей. Аулақтан баяу қалықтай сызыла жеткен беймәлім әннің әсем сазын естігендей елтіп қалыппын. Көше сайын құлпырған гүл.

Курортқа орналасып, мекен-жайыммен таныстым. Әдеттегі жайма-шуақ күндердің бірі еді. Көгілдір аспан көкшіл теңізбен астасып, бүкіл атырап көгілжім бояуға малынып тұнып тұр.

Теңіз жағасында қыдырып келемін. Төбемде мәңгі қардан сәлде оранған Кавказдың құзар шындары біріне-бірі жалғаса шұбатылып, тым алысқа созылып кетіп жатыр. Шырқау биікке көзге күмістей шағылысатын аппақ бұлт қонақтап, шөгіп қалған дерсің. «Кавказская ривьера» санаторийі аққудың ұясындай дөңгеленіп оң жақ бүйірден көрінді. Қара теңіздің толқындары қарқ-қарқ күлетін оқыс мінезді адамдай болып елестеп те кетті маған. Оның ақ көбін атқан айбарлы

айдынына қараған сайын жүрегім өрекіп, табиғатым-да жоқ бір түрлі жеңілтек сезім лезде мендеп алды. Асыр салып ойнағым келеді. Тіпті жата қалып қуанған балаша домалағым да бар. Осындай сезім әлдімен әбден серуендеп болып, өз бөлмеме келіп отырғаным сол-ақ еді, кезекші сестра кіріп, емдеуші дәрігердің мені қабылдауға шақырғанын хабарлады.

Бөлмеге кірдім... Кірдім де қалт тоқтадым. Қарсы алдымда ақ халат киген, бота көзі жаутаңдаған, ақ мандайы жарқыраған қыз көзіме оттай басылды. Алғаш өзіме-өзі сенбей, көзімді ашып-жұмып біраз кібіртіктеп қалдым. Содан тұла бойым бір ысып, бір суынды. Мына қыздың қасы-көзі, ауыз бітімі менің Ұлы Отан соғысында үлкен бір партизан отрядын басқарып жүріп, қайтыс болған туған ағайым Хасаннан аумайды екен. Дегенмен алғашқы абыржуымды басып, оған тағы бір рет тесіле, тексере қарадым. Байқаймын: таза қазақ емес сияқты. Шашы сары, мұрын бітімі тікшілдеу. Мына бейтаныс қызға қарап, баяғыда қайтыс болған ағайымды еске алғанымда бір түрлі ыңғайсызданып қалдым. Қыз да әкесіндей адамның өзіне сұқтана қарағаннан ұялса керек, қызарып кетті.

— Отырыңыз...— деді орындықты нұсқап. Ұялған тек тұрмайдының кебі ғой:

— Танысып қоялық!— деппін қолымды ұсынып.

— Фаина...— деп, ол қолын сүлесоқ қана ұсынды да, ары қарай курортта қалай демалу, қалай емделу жағын қазбалап кетті.

Дәрігерден шығып келе жатып мен тағы да түсі таныс бір адамға кез болдым. Ұзын бойлы, ашық көк көзді, дөңес мұрын, биік қабақ, бурыл шашты орыс жігіті де: «осы мен сені қайдан көрдім...» дегендей маған тесіле қарады. Екеуміз амандастық.

— Андрей...— деді ол, қолын ұсынып.

— Асан...

Андрей көгілдір көзі күлімдеп, ойланып тұр. Әлде-

нелерді еске түсіріп әлек. Мен де осынау әрі жүз таныс, әрі бейтаныс адамға таңырқай қарап, қаттым да қалдым. «Апыр-ау, бұл кім?!»

— Хасанның бауыры емессіз бе?— деді ол бір кезде.

— Дәл өзі! — дедім, оның қолын алып.

Сол-ақ екен бәрі де ап-айқын болып есіме түсті. Екеуміз көптен бері аңсап көріскен туыстардай құшақтаса кеттік.

Ау, мынау Андрей, менің Хасан ағаммен партизан отрядында бірге соғысқан жігіт қой. Соғыстан соң көп жылдар өткеннен соң менің адресімді тауып, ағайымның оқ тескен партбилетін жіберген. Ол билет қазір Мыс қаласындағы «Даңқ» музейінде сақтаулы. Содан бері Андрей екеуміз ылғи да хат алысып тұратынбыз. Бір-бірімізге талай рет өзіміздің, үй іштеріміздің суреттерін жолдағамыз, бүгін, міне, ойда жоқта курортта кездесіп тұрмыз.

Екеуміз сол күндері Сочиды көп араладық, көп қырдыдық. Сондағы басты әңгімеміз — тек қана партизан отрядының қимылы және менің ағайым Хасан туралы болды.

* * *

— Біз сенің ағаң Хасанды — Харитон деп атайтынбыз,— деді Андрей сөзін жалғап.— Ұрпақ пен ұрпақтың жалғасы ешқашан да үзілмейді. Өткен күннің елсі ел есінде қалады, жұрт жадында сақталады. Кешегі соғысты-ақ алайық. Сол күндердің қаһарлы суреттері өшуі мүмкін бе? Жоқ! Барлық ұрпақ аңыз ғып айтып өтпек. Өйткені халық өз өмірімен болашақ үшін жасаған ерлігін қашан да қастер тұтады. Ерлік атаулының бәрі халық рухынан туады. Ерлік — ел, азамат ары, намысы, ашу-ызасы деп түсіну керек. Мұның бәрін өз көзімен көріп, басынан кешкендер айтқанда ғана оқиға тіріліп кететін тәрізді...

1941 жылдың күзі, майдан шебі әлдеқайда ұзап, біз ұрыс даласының сыртында қалғанбыз. Жан-жағымыз анталаған жау. Біздің қорғанымыз — қалың орман. Күндіз орманды паналап, түн қараңғылығында жорыққа аттанамыз. Тамақ жоқ. Бірақ оған мойып жүрген біз емес. Орманда аштан өле қою мүмкін бе? Тамақтан өткеннің бәрін қаужалап күнелтудеміз. Біз үшеу едік. Мен, Александр Новиков және Насреддин Юлдашов дейтіп өзбек жігіті. Насреддин — қапсағай денелі, бүкіл бет-жүзін, алқымына дейін қою қара сақал басып кеткен еңгезердей адам. Мөлдір қара көзін кірпігі жауып, кісіге сүзіле қарайды. Бір күні сол: «Әттең, армансыз айқасып барып, жастығымызды ала майданда да өлмедік-ау!» — деді, тісін шықырлата қайрап. Күрек тісімен астыңғы ернін қыршып алса керек, екі езуінен қанды көбік бұрқырады.

— Өлу қиын емес, жауынды өлтіруді айт. Босқа күйінбе, — деймін, оны сабырға шақырып.

— Менің тіпті де өлгім келмейді! — деп, Новиков шырт еткізіп түкіріп тастады. — Немістер менен қорықсын. Кек алмай кебін кимеймін.

Новиковтың түсі сұп-сұр. Жеңімнен тартып, бетіме бетін тақап әкелді.

— Жолдас командир, жоспарыңыз қандай? Айтсаңызшы күпті қыла бермей. Қашанғы қаракетсіз жүре береміз? Менің әскери атағым — кіші сержант.

— Отыр! — дедім. Даусым қатты шықса керек. Новиков ақырын қарап тұрды да, ол сылқ етіп отыра кетті. Жүзі ақ сұр тартып, өңі қуарып, еріндері діріл қағып, танауы қусырылып барады. Көзі қып-қызыл. Кірпігін жиі қаға береді.

— Күн батуға жақын. Осы манда елді мекен болуы керек. Соған жетіп алайық, — дедім.

Достарым үнсіз құптады. Ағаш тасасынан сығалап жатырмыз. Күннің қиғаш сәулесі көзге ұрады.

Біз отырған тұстың оңтүстік жағымен тас жол өтеді

екен. Бір кез сол жақтан дарылдаған дауыс естілді. Артынша-ақ көзіне қоныр көзілдірің киген неміс офицері үш доңғалақты мотоциклмен тұсымыздан зулап өте берді. Сөйткенше болмай тас жолмен жүзге жуық адамды ондаған солдат айдап шыға келді. Біз демімізді ішімізге тартып тынып жатырмыз. Тұтқындар қасымыздан әй дейтін жерден өтіп бара жатыр. Көпшілігі жаралы, басын таңған. Кейбірі ақсақ. Әсіресе ең артта екі жолдасының иығына асылған толық жігіттің халі тым аянышты-ақ. Қалың шашы ұйпаланып көзіне түсіпті, жалғыз аяқтап секіргенде желп-желп етеді. Алдыңғыларға ілесе алмаған бұл үшеуін немістер автоматтың дүмімен желкелеп қояды. Сол кездерде тайыншадай овчаркалар жібін үзердей әлгілерге тап-тап береді:

— Командир!— деді Насреддин сыбырлай үн қатып.— Неғып отырмыз? Мына айдалып бара жатқандар біздің адамдар. Қарап отырып, өлімге жібергеніміз бе. Бір амалын табалық...

— Бар! Құтқар! Жаны ашығышын!— деп, Новиков қалш-қалш етті. Мен жауап қатпастан орманның ішіне аяндап жүре бердім. Әлгі айдалғандардың соңынан бой көрсетпей, баспалап еріп келеміз. Біздің орман дегеніміз де баланың төбесіне қойған айдарындай мардымсыз бірдене болды.

— Сереймей отырындар дегенімді білемін. Басқа дәрмен жоқ. Әлгі тұтқын байғұстарды қаз-қатар сапқа тізіп қойыпты. Арттарында ұзыннан-ұзақ жал болып қара жердің жас топырағы үйіліп жатыр. Аяғын алшандап басып, қолын онды-солды сермеген көзілдірікті неміс офицері ортаға шықты. Сол-ақ екен айдалғандарды жедел сапқа тұрғызды. Жау солдаттары автоматтарын кезеніп алған. Осы тұста құлағыма жер-дүние күңіреніп кетті. «Интернационал» шарықтай көтеріліп аспанға самғай жөнелді. Бұрын-сонды дәл мұндай әсерленіп көрмеген шығармын. Көкейіме бір түйнек

кештеліп қалған. Не әрі, не бері кетпейді. Кенет әлгінің оң қолы шошаң еткенде, тыр-тырлап автомат «сөйлеп» кетті. Тұрғандардың қатары сиреп, ән әуені де әлсірей берді. Сол кезде ең шетте тұрған манағы жалғыз аяқтап секіретін толық сары дауыстап даланы жаңғырықтырды:

— Неміс фашистеріне өлім келсін! Жасасын Советтік Отан!— деп айқайлады да, кеудесін қолымен басып, теңселе етпеттей құлады.

— Немістерге өлім!— деп айқайлай берген Новиковтың аузын алақаныммен жаба қойдым. Жылжып кеттік.

Батқан күнмен қарауытқан орман ішінде үн-түнсіз жүріп келеміз. Бет-бағдарымыз белгісіз. Айнала көзге тұртсе көрінбес тас қараңғы. Тық еткен дауысқа елең ете қаламыз. Ештеме жоқ. Әбден қалжырадық. Бір қазан шұңқырға жеттік те, бірімізге-біріміз жабысып ұйыса қалдық. Қатты ұйқтап кетіппіз.

Содан сәске түстің шамасында бірақ ояндық. Ауа маужырап тамылжып тұр. Соғыс басталғалы естілмейтін құстар шырылы құйқылжып құлағымызға келеді. Әй дейтін жерде көкпенбек қоға мен қамыс бойлап өскен көгалды алаң бар екен. Аштық жайлағандық болса керек, таңдайым кеуіп, тілім аузыма сыймай барады. Ентелей басып солай жүрдім. Ұйқылы көзін уқалап, Новиков та соңымнан ерді. Бір кез ол мені ұстай алды. Екеуміз қалт тоқтадық. Сұлудың көзіндей мөлдіреп, қалың шабындық пен майда балапан құрақ ортасында өскен жуан емен түбінде төрт адам жатыр. Үсті-бастары дал-дұл. Бірінің гимнастёркасының жағасында ромбы көрінеді, кіші лейтенант. Басқалары — қатардағы жауынгерлер. Кіші лейтенанттың басы таңулы. Шамасы, жеңіл жарақат алған. Түндегі өзіміз сияқты ұйысып, бірін-бірі жастанып жатыр. Баспалап жақындап келіп, офицерді ақырын тұрттім. Атып тұрған ол бірден пистолетіне жармасып, кейін шегіне

берді. Басқалары да тез-тез тұрып, үрпе-түрпе күйде бажырайып бізге қарап қалыпты.

Екі жақ бір сәтте бір-бірімізді бастан-аяқ шолып шықтық. Жүдеу арып-шаршаған ажар, ит талағандай алым-жұлым киім, қауқиып өскен сақал, шаш. Бір мезгілде кіші лейтенанттың пистолеті қолынан сусып түсіп кетті. Еңкейген жоқ. Құшағын жая маған қарсы ұмтылды. Төске төс тиіп, құшаққа-құшақ айқасты. Мен Харитон досымды солай кездестірдім.

1941 жылдың август айында Батыс Украина жерінде атылмай қалған патрон тәрізді, жеті совет жауынгері осылай табысқан едік. Олар: кіші лейтенант өткір қара көзді, жалпақ жауырынды, орта бойлы қазақ жігіті Харитон; толық шомбал, палуан тұлғалы украин жігіті — Василий Самойленко; қырғыз жігіті — Сыдық Омарбеков; төртпақ аласа, ақ кірпік орыс жігіті — Петр Иванов және біз үшеуміз.

Асан, сол күні сенің ағайың Харитонмен осылайша кездестім. Ол ақ жарқын, көңілді, сергек ер жігіт еді. Мұңаюды білмейтін қайсар, тез шешімнің адамы болатын.

Күз күшіне мінді. Бізде азық-түлік, киім-кешек жоқ. Бізғар соққан орманда мұнды шуыл бар. Жалғыз аяқ жолмен келе жатырмыз. Алдымызда — Харитон. Күн ұясына еңкейіп қалған. Орманнан аса сығалаған күн үкінің көзіндей ғана болып сығырайыл көрінеді. Ұн-жырғасы түсіп, ілби басқан бұл топтан сыбыр да шықпайды. Бір кезде Харитон бүк түсіп отыра кетті де, қолын төмен сермеп, бәрімізге «отырыңыздар» деген ишарат білдіреді. Жалма-жан жата-жата қалдық. Ол естілер-естілмес үнмен мені қасына шақырып алды.

— Көремісің? — Мойнымды создым.

Үстінде арт бойынан алақандай жыртығы айқын көрінген қара тоны бар, биік бойы еңкіш тартқан, ақ бурыл сақалды қарт кісі көзіме шалынды. Екі мүйізі шаңырақтай, желіні жер сызған қара ала сиырды же-

телеп, бізден бес-он қадамдай қиыстау беттеп келеді. Қарттың бет-бейнесі қалың сакалынан көрінбейді. Анда-санда арт жағына абайлап, қарап қойып, қалың ағашқа бойлап ене берді. Ұзаққырап, ағаш арасынан үй орнындай шөбі мол жерге сиырдың екі аяғын тұсады. Сонан соң жан-жағына көз тастап қойып, жайбаракат, бейбіт түрде ақырын басып кейін оралды.

— Ал, Андрей, шапшаң басып мына жуан ағаштың тасасымен қарттың өтетін жолын ора. Тез жет. Қасыңа жақын келмей орныңнан қозғалушы болма. Бекер үркітіп алма. Бізге өте қажет адам болуы мүмкін,— деді Харитон бұйырып.

Атылатын барыстай қартқа қарап жолын тосып жатырмын. Ол да ешқайда мойын бұрмаған күйі бейжай басып таянып қалды. Ештеңені байқайтын емес. «Япырай, мына шалдың екі көзі соқыр болмаса игі еді» деген күдік оралды маған. Өйткені енді болмаса ол алдында арыстай болып жатқан мені басып кетердей еді. Кенет электр тогы соққандай қалт тұра қалды. Менің бас-аяғымды тез шолып өтті де, дәретке отыратын адамша еңкейіп, тонын желбегейлене бажайлап төңірекке біраз көз тастады. Сонсоң қарлыққан даусын әрең қоңырлатты.

— Көрдім, балам. Енді менің бағытымды белгілеп ал, әбден қараңғы түскен соң кел. Сақ бол,— деді де, қорбандап орнынан тұрып жүріп кетті.

Орманшының ағаштан қиып салған үйіне жалғыз келдім. Терезелері қараңғыланған. Мені үй сыртында шалдың өзі тосып алды.

— Келді ме?— деген кемпіріне қолын сермеп, дыбыс шығарма дегендей белгі берді. Түпкі бөлменің есігін нығырлай басып қойды да, менімен өзі қатар отырып, кемпіріне:

— Әкел!— деді. Алюмин тарелкеге құйылған, сүтке бөктірілген тары көжені алдыма қойды. Кемпірдің қолы дір-дір етеді.

Расымды айтсам, мен сол көжені қалай ішкенімді осы күнге дейін білмеймін.

— Жөн-жобаң соғыстан тыс жерде, бұта тасасында жүргеніңді байқатады,— деп, қарт өте сұсты қараспен тұла бойымды тінтіп өтті.— Кімсің? Сөйле!— деп, бетіме қарай отырып, зілді тіл қатты. Қарттың айбары мені тығырыққа тыққандай әсер етті. Имене, жасқана отырып, соғыстың алғашқы күндеріндегі сұрапыл арпалысты, азғана топтың қазіргі тағдырын баяндадым.

— Қаншасындар?

— Жетеуіміз.

— Басқаларың қайда? Енді не істемексіңдер?

— Жол тауып қаруланып, өз шебімізге өтеміз-дағы...

Қарт қатты жөткірініп даусын көтере сөйледі:

— Жоқ, өте алмайсындар! Егер адал совет азаматы болсаңдар — бір ғана жол қалды. Жаудың тірсегін қию керек. Қасқырдың да тірсегін қисаң жүгіре алмайды. Тірсегі қиылған қасқырдан қауіп жоқ. Соны сеземісің өзің? Сондықтан жаудың тірсегін қию керек!— деп, күрк-күрк жөтеліп, орамалын алып аузын сүртті.

— Орманның бір шыбығы орынсыз қиылса, бір тал сақалым жұлынғандай көруші едім. Ал немістер ағаш емес, адамды, бала-шағаны қырып-жойып жатыр. Көріп отырып қалай шыдарсың! Міне, тістей-тістей бармағымды мығғылап біттім. Мен жетпіс жастамын. Жау үйімді күнде тінтеді. Барлық астықты немістер тартып алды. Талғажаяу боларлық нәрседен манағы сиыр ғана немістердің көзіне түскен жоқ. Жә... Мұңымды шақпаймын... Кегімді қайтар деймін!— Шал күрсініп тоқтады.

— Бүгін жолдастарыңа бар. Ана сиырды сауып қорек етіңдер,— шал үкім ете сөйледі.— Мені Гордей ата деп атайды. Кейінгі хабарды өзімнен күтіңдер. Жетеу де болсаңдар — аз емессіңдер. Орманға бөкселеріңді тығып алып жата берсеңдер, әрине, жетеуіңнен жеті шілік артық. Ә, ә, бұртіма! Шал адам қайрағыш!

Қажырынды жанысан, намысыңды тұтатарсың. Сөйт, балам! Ертең өзім соғам сендерге.

Айтқанындай, Гордей атай ертеңінде өзі іздеп келді. Сөзін қысқа түйді. Жағалай отырған бізді қалың қасты шүңірек қоңыр көзімен бір шолып, қарлыққан үнмен:

— Дайынбысыңдар?— деді.

— Дайынбыз!— дестік біз...

Қарт кетерінде Харитонды бізден оңашалап ұзақ сөйлескен. Кейін білдік-ау, ол да осал қария емес екен...

Өз басынан екі бірдей соғыс тауқыметін өткізген, еменнің иір бұтағындай қарттың не айтқанын кім білсін, әйтеуір, Харитонның көңіл күйі көтеріліп сала берді. Бұған дейін жауатын бұлттай тұнжырап, бұйығы жүретін жігіт көріне көзге жайнап шыға келді. Әлі күнге бәрі көз алдымда.

— Eh!— деп, шалқасынан аспанға қарап жатқан ол орнынан атып тұрып, дөңгелене билей жөнелді. Сырттан қараған көзге айтулы бір тамашада билеп жүргендей әсер, жеке-дара қимыл байқалады.

Әлден соң қатты күрсінген Харитон:

— Қазіргідей-ау бәрі. Өзіміздің әскери гарнизонның клубы. Кіл уыз жастар. Сахараның жазығында жайқалып өскен гүл тәрізді. Бірінен-бірі асып киінуге, мәдениетті көрінуге тырысқан сол құрбыларымың ішінде шоқтығы қандай биік еді? Әне, маржандай тізілген тісін көрсете күліп, аққудың көгілдіріндей боп майысып келеді. Әне, әне!— деді де, тұнжырай түсі қашып отырып қалды. Мен Харитон осы кезде есінен жаңылып отырған жоқ па деп таңырқай қарадым. Қара көздері от шашып, екі бетіне қан ойнап, қыздың ерніндей жұқа еріндері дірілдеп отыр. Мұндайда істік мұрнын андасанда бір тартып, жымың-жымың етіп, сөз сабақтауға шебер Петр жайбарақат қарап отыра ала ма:

— Сізден басқаның Наташасы сонда жапалақ болып кеткен бе, жолдас командир?—деп әзілдегені.

— Тек олай дегенім жоқ. Сол бірегей дос, құрбыларымның ішінде өзімнің сүйіктімді оқшау, ерекше жан еді деп қана айттым. Онда да, әрине, менің көзіммен қарағанда. Шіркін, өмір, Наташаны неге теңесем екен. Оның жүріс-тұрысы, мінезі, бәрінен де күлкісі не тұрады. Ол — өмір! — деп дауыстады, құшағын кең жайып. — Жүрегім толы ләззат еді: махаббаттым қайда ғайып болдың? Ех, лағынет, фашистер, саспаңдар, әлі-ақ әділет алдында отырарсыңдар! Ұлы Отанның қасиеті топырағына тиген табаның от басады, сүйегің — күл, күнің — түн болады! — демін ентіге алды ол, — махаббат отқа жанбайды. Туған елім. Отаным, Наташам, сендер үшін жан пида-а-а!..

— Сол күні Харитон шешіліп ұзақ сөйледі. Даусы құлағымда, әр сөзі жадымда...

Бұл — іштей ширыққан жанның тіл ұшына оралған қорытынды сөзі, әрі серті де болып шықты. Қазір ойлап отырсам, сол қатерлі шақта шыбын жанды шүберекке түйіп, рақымсыз жауға жолбарыстай атылған екенбіз.

...Үздік-создық қыбырлап келеміз. Күн желкем. Кеш мана түскен. Қазір ымырт жабылып, қараңғылық қоюлана бастады. Дененің ашық жеріне жел ызғары түрпідей кадалады. Аяқ тықырын шығармауға тырысып, барынша сақ басамыз. Гордей атайға бұл жердің әр бұтасы таныс. Табанымызды қатқаққа тигізбей өзі білетін бағытпен бастап келеді.

Түннің бірсыпыра уақыты өтті. Түнерген қараңғылық. Шалдың белгісімен біз енді шұбыра еңбектеп келеміз. Алда — Гордей атай мен Харитон.

— Тезірек! Болыңдар! — деп, Харитон артына бұрылып, сыбырлап қояды.

Бір кез алдымыздан қарайған әлденелер көрінді.

— Станция! — деді Гордей атай.

Қара таспадай созылған темір жол үлкен станцияны екіге бөліп тастапты. Әр жерден жылтырап қадама шам көрінеді. Көшелердің басым көпшілігі қараңғы.

Вокзал үйінің алды-артына абажур кигізілген бір-екі ғана электр шамы сәуле беріп тұр. Оның өзі қолтықта тұтатқан сіріңкенің шырпысындай жан-жағына шашырамай тығыла жанатын сияқты. Вокзалға қарсы көшенің бас жағында көлденең ақ үй оқшау тұр. Үй маңайы күңгірт, алагеуім. Үйдің ол шеті мен бұ шетіне ерсілік-қарсылы тынымсыз жүрген күзет байқалады. Одан әрі тізілген аласа үйлер қатары түн қараңғылығына ұлашып ұзап жоғалады.

— Әне, ақ үй!— деді Гордей қарт қолымен нұсқап.— Сонда неміс штабы орналасқан. Мен білсем, онда бір полк шамасындай әскер бар. Полиция да жетерлік. Ал анау,— деп ол тағы арт жағымызға бұрылып, алыстан жылтыраған отты көрсетті.— «Революция» селосы. Кеше оған мешкей Сидорюк староста болып тағайындалды. Мен білсем, штаб бастығы сонда қонақта.

— Қонақта дейсіз бе?— деп сұрады Харитон жұлып алғандай.

— Иә, өйткені мана кешқұрым мен үйдің шатырында отырғанымда, бірнеше мотоцикл қоршауымен жеңіл машина солай кеткен. Бұлардың әдеті емес пе, ондай сәтті ішіп-жемей тегін жібере ме!

— Онда, ата, біз уақыт өткізбейік,— деді Харитон.

— Не істемексің?

— Олар той өткізіп жатқан жоқ па?

— Әрине.

— Сол тойды бірге тойлаймыз,— деп, Харитон күліп қойды.

— Қалай?

— Кәдімгідей. «Көз қорқақ, қол батыр» дейді халық мақалы.

«Япыр-ау, түгел қаруланбаған, құр қол шағын топпен не істемек ә? Арандап қалмасақ игі еді». Ойым шым-шытырық. Хуторға да ендік. Шағын-шағын үйлер. Бес-алты көше. Орта тұста шатырлы, сырты шарбақталған үй маңайында жарқыраған жалғыз шам жанып

түр. Жанында жеңіл машина, үш-төрт мотоцикл көрінеді. Сол маңнан еміс-еміс баян даусы құлаққа шалынды. Хутор казір ұйқыда жатқан жалғыз көзді дәу тәрізденіп карауытып көрінеді. Таң таяу.

— Василий, Насриддин, Петр—оң қанатқа! Андрей, Сыдық, Новиков — сол қанатқа шығындар! Қазір Сидорюктің үйін қоршаймыз. Сақ болындар! Күзетте екі-ақ адам. Оларды дыбыссыз жою керек. Мылтық даусы шықпасын!— деп Харитон қысқа-қысқа бұйрық берді.

— Мен ше, командир жолдас?— Гордей атаның даусы — бұл.

— Сіз осы жерде жолымыздың сәтті болғанын тілеп тұрасыз.

Үйді қоршауға алып келеміз. Телеграф бағаналарында суылдаған желдің ысқырығы естіледі. Бұл — таң самалы. «Ендеше, тездету керек». Әркімнің-ақ ойы — сол.

Біз үйдің сол жағынан салынған сарайға келіп, аرقامызды сүйеп, бұрыштан енді сығалап қарай бергеніміз сол еді, тайыншадай овчарка арс етіп, сым бойын қуалап тұра жүгірді. Ұмтыла берді де, өз мойнындағы шынжыр шалқасынан түсірген ит қылғынып, қайта атып тұрып жүгірін аласұрды да қалды.

— Қап, сезіп қалды-ау!— деді Новиков сыбырлап. Күзетшілер автоматтан қора бұрышына қарай бір рет оқ боратып өтті. Осы кезде үйден тәлтіректтей басып екі адам сыртқа шыға берді. Бірі — төртбак, иығында майор белгісі бар темір крест таққан неміс, екіншісі — жалаң бас, қасқа, қарны кебежедей, аласа бойлы адам.

— Малодос Сидор! Хороша старост!— деген неміс жуанды құшақтай берді де:— О-о-о!— деп, өзіне қарай арсылдап ұмтылған итті пистолетпен атып салды. Ит қыңсылап, көкке қарап тұмсығын көтере ұлып, бүкте тіле құлады. Денесі дір-дір етіп барып сұлқ қана қалды.

— Мынасы дұрыс болды-ау,— деді Сыдық.

Сөйткенше болмай үйден жалт-жұлт етіп, етегі жерге сүйретілген жібек көйлекке оранған әйел шықты. Ол майорды үйге ертіп әкетті. Алдында жеп жатқан тамағынан айрылған төбет иттей өңкиіп, жер тірене зорға тұрған мешкей Сидорюк те олардың соңынан ілесе жоқ болды.

Үйдің оң бұрышынан шарбақ сырт ете түсті. Күзетшінің бірі солай бір қарады да, босағадағы орындыққа келіп отырды. Ал екіншісі машина жаққа кетіп... қайтып оралмады. Біз ит жататын үйшікті бетке алып жылжып келеміз.

— Күзетші орнына тұрды. Ол машинаға кеткен серігін іздегендей мойнын созып сол маңға тесіле қарады. Сөйтті де қолын бұлғап, бізді шақырды. «Бұ несі? Сезін қалып, бізді алдап тұр ма?— деп ойлаймын. Жоқ...»

Үйге кіріп-кіріп келдік.

— Қолдарыңды көтеріңдер!— деген Василийдің дау-сы гүр етті. Майор пистолетіне қолын соза берді. Өзі қалш-қалш етеді.

— Көтер қолыңды!— Көзі шарасынан шыққан майор қолын жоғары көтерді. Кең бөлмені орталап қойылған столды айнала қамаған 13—14 адам құлап келе жатқан үй төбесін тіреп қалмақ болғандай, қолдарын қайқита көтеріп, қимылсыз қалды. Манағы жібекке малынған көрікті әйел шыңғырып шалқасынан түсті.

— Тінтіңдер!— деген Харитонның бұйрықты үні естілді.

Сол күні алғаш рет жеңіс дәмін таттық...

Жұдырықтай түйілген топтың өмірі қыл үстінде еді. Бұл — жау жүрек жігіттердің өмір мен өлімнің ақтық айқасына кірер сәті. Мұны жетеуміз де іштей түсініп тұрмыз. Алғашқы сын сағаттар бізге көп нәрсе үйретті. Ептілік, тапқырлық, батылдық — ұрыстың үлкен қаруы екенін түсіндік. Шындап кірісіп, сақ та батыл болсақ, қаһарлансақ көп іс тындыратынымызды білдік. Оқыс шешімнен туған бұл қауіпті де қаһарлы қимыл

біздің рухымызды көтеріп жіберді. Бойымызға ғаламат күш бергендей болды.

Енді біздің тобымызға қосылатындар да, бізге көмекке келер күш те көбейе берді. Ол елдікті, ерлікті қастер тұтқан, туған жерін жат жұрттың, жаудың қанды жорығынан қорғауды адамдық, азаматтық борышы санайтын ерлер еді. Мақсат — айқын. Ол жаудан кек алу, мерт болғандар үшін өлмей беріспеу. Ал тірі қалғандарымыз — күні ертең Отан алдында есеп беретінімізді сезінуші едік. Білгір, зергер ұста ғана болатын суын табады демекші, біздің командиріміз де тобымызды тәрбиелеуде сондай алғырлығымен көрінетін.

«Революция» селосының тұрғындары сол күні әдеттегіден ерте оянды. Полиция мен гестапо қоршап алған. Қамшымен, мылтықтың дүмімен тұрғындарды аяғынан тік тұрғызып, мешкей Сидорюктің үйінің алдына жинады. Көпшілігі — қарттар мен балалар.

Көптің көзі Сидорюктің мойнына тағылған тақтаға жазылған жалғыз сөзде. «Қаршыға» деген жалғыз сөз ерін-еріннің ұшымен топты аралап кетті.

Суыт келген машинадан түскен неміс полковнигі есікті жұлқи тартып ашқанда, денесі жансыз Сидорюк серейе құлап, оның жолын бөгеді. Оған жиіркене қараған полковник жансыз денені аяғының ұшымен бір теуіп, ішке енді де, тез сыртқа атылып шықты. Шоқтай иірілген үрейлі топқа:

— Түгел атыласыңдар! Гарнизон бастығы Пауль мырзаны өлтірген кім?— деп бар даусымен айқайлады.

Топта үн жоқ, тілсіз, құлақсыз қалғандай. Жауап ала алмағанына ызаланған неміс полковнигі мына тұрған көпшілікке желкеден дүре соғуды бұйырды. Тура 35 адам түрмеге қамалды. Дәл сол жерде өзіне ұмтылған полицейді итеріп жібергені үшін Павел деген жігітті немістер көп алдында атып тастады...

Ең маңыздысы — халық жүрегінде «Қаршыға» деген сөз кетті. Бірақ «Қаршыға» кім? Қайда? Шешілме-

ген жұмбақ болып қала берді. Немістер басына таяқ тиген жыландай жиырылып, сақтана қалды. Күдікті адамдарды топ-тобымен түрмеге айдады. Жанталасқан гестапо мен полиция шабуылға шықты.

Біз де күресті одан сайын өршіттік.

Бірде кезекті барлаудан Петр екеуіміз мерзімді уақытта орала алмай қалдық. Біз баратын шағын хутор тас жолдың арғы бетінде болатын. Ал тас жолмен үзілмей ағылған неміс әскерлері орман шетіне шыға берген бізді қыбыр еткізбей қойды. Сәл қозғалсаң-ақ көзге түсесің. Күн кешкіріп барады. Дағдарып жатырмыз. Құлағы елең еткен Петр:

— Андрей, әне, екі баланы қара!— деді. Оның қол сілтеген жағына қарасам, арқаларында жеңіл жол қапшықтары бар, жерге анда-санда еңкейіп бірдене теріп жүрген екі бала орманға кіріп, бізге қарай беттеп келеді екен. Мен жайлап ысқырдым. Балалар ештеңе сезбегендей, түк естімегендей селсоқ жан-жағына қарап ілгері аяндап барады. Тағы ысқырдым. Олар енді аз кідіріп, өзара бірдене сөйлескендей болды да, отыра-отыра кетті. Біз еңбектеп жақындай түстік.

— Қайдан жүрсіндер?

— Селодан,— дейді, үрей ұялаған көздері жыпылықтаған балалар.

— Қайда барасыңдар?

— Жабайы жаңғақ теріп жүрміз.

— Қай селодан боласыңдар?

— «Октябрь».

— Немістер жаман ба?— дедім, әдейі қытықтарына тиіп.

— Барып көріңіз,— деді олар тайсалмастан.

— Нені көрем?

— Немістерді.

— Иә, олар адам емес пе?

— Петя тұр! Тұр, айда кеттік. Гордей атам тез кел деген,— деді. Бүйрегім бүлк ете түсті. Енді олардың

тегін балалар емес екеніне жүрегім анық сенгендей болды. Мен де іле жауап алғандай:

— Ә, кім дедің? Гордей ата деймісің, орманшы ма?— дедім.

— Иә, сол кісі.

— Шақпағың бар ма?— дедім темекі тартатын кісіше, қалтама қолымды салып.

— Бар!— Көзі жайнай түскен бала ышқырынан мақта, үш қырлы темір мен тас сынығын шығарып, қолыма ұстата берді.

— Түсінікті, темекі тартады екенсіңдер ғой,— дедім, әлі де білмегімді анықтау үшін.

— Жоқ.

— Ендеше, шақпақ сендерге не үшін керек?

— От жағу үшін...

— Өзім күткен «от жағу үшін» деген жалғыз сөзді естіп, әкем тірілгендей қуандым. «О-о-о! Жақсы балалар екенсіңдер! Иә, сонда да осы сендер кімсіңдер?»— деймін, көңілімді демеген мен. Олар бұл сұрақтың негізіне жақсы түсінетін болса керек. Бөгелместен:

— Біз пионерміз,— деді.

— Оны немен дәлелдейсіңдер?

— Оны ма, оны іспен және,— екеуі де көйлектерінің етектерін көтеріп, ішкі омырауын ашып:

— Қараңыз,— деді.

Менің көзіме бір жапырақ қана көйлек ішіне тігілген үш бұрыш қызыл шүберек шалынды. Өзімді-өзім ұстай алмай қуанғаным соншалық, екі баланы кезек құшып, сүйе беріппін.

Расын айтайын, сол балалар әлі көз алдымнан кетпейді. Қандай ер жүрек десеңдерші! Олар қазір қандай жігіт болды екен деп ойлаймын бұл күндерде.

Иә, сонымен, «7», «12» деген цифрлар жұқа қағазға жазылып, шақпаққа тұтатылған мақта арасына мұқият оралыпты. Бөгде кісі түсінерлік сөз жоқ. Әйтеуір, оның «Шақпақ от жағу үшін керек» деген сөзі құпия мағына

беретініне көзіміз жетеді. Кейін білсек, бұл цифрлар уақыт межесі екен.

...Аспанды қара бұлт басып, жаңбыр төгіп тұр. Үсті-басымыз малмандай су. Украинаның қара топырақты даласы езіліп кетті. Су киім, аяққа жабысқан батпақ денемізді зілдей басып келеді. Алда — Харитон, оған таяу — Самойленко, соңында — мен.

Сағат 12 шамасында орманнан шығуға таяндық. «Сақ болындар! Осы жерде күтіңдер мені. Қауіпті жағдайда ысқырамын»,— деп, Харитон бізді қалдырып, өзі адымдай басып ілгері қарай жүріп кетті. Вася екеуміз қыбырсыз жатырмыз. Тырс еткен дыбыс жоқ. Бар тіршілік сонау көкте жылжыған бұлтта ғана. Тұншыға дем аламыз. Уақыт баяу жылжиды. Бір кезде орманшының үйінен екі адам шықты. Ақырын басып бізге қарай беттеп келеді. Біреуі тамағын болмашы ғана кенеп, болымсыз қарқынмен естілер-естілместей белгі берді. Біз оның Харитон екенін танып орнымыздан көтерілдік.

Үйде үш адам отыр. Бірі — ақ бурыл басты, бетінде шешек дағы бар, қоңыр көзді адам. Киімі жұпыны, сөзі салмақты, даусы ашық.

— Гриша ағай,— деп таныстырды бізбен оны Гордей қарт. Қарттың өзінен көп кіші адамды «ағай» деп таныстыруы әлгінің осал азамат еместігін аңғартқандай. Біз оның әр сөзіне зейін қоя, қимылына дейін бағып отырмыз.

— Сіздердің «Революция» селосындағы қимылдарыңыз ерлік-ақ. Енді бұдан былай бізбен бірігіп қимылдайсындар. Бар мәселе Совет Армиясының кіші лейтенанты Харитон жолдаспен келісілді,— деп, Гриша ағай әңгімесін келте қайырып, орнынан ширақ көтерілді.

— Ал жолдарың болсын, келіскен уақытта дайын болындар!— деп, салалы саусағын ұсынды.

Жапалақтап жауған қар түтілген мақтадай қалықтай ұшып, жайлап қана ұлпілдеп төгіліп жатыр. Орман әп-сәтте ақ үрпек мамыққа орана қалды. Сарнаған жел де бүгін тына қалған. Табиғаттың дәл қазіргі көрінісі өте іждағатты, ойлы адамның толымды да кесек тұлғасын елестеткендей еді. Ал сонау көкжиек сегіней сөгіліп, аспанның аясы кеңіп, әр тұстан бір көрінген сирек жұлдыздар тым биіктен сығалайды. Соған қарағанда, қардың арты үскірік аязға ұласатыны аян. Кенет қарсы алдымыздан түн құшағында кемерленген үздік-создық шоғырдың сұлдері шалынды.

Соған қарап дйттеген жерімізге дәл жеткенімізді білдік. Бұл қарауытқан — станция болатын. Станцияның арғы жақ қапталынан жылт еткен от көрінді де, лезде жоқ болды. Ол — бізге берген белгі. Енді сақтықты тіпті күшейтіп, бой жазып жүрмей еңбектеп жылжып келеміз. Станцияның шетіне ілігіп, бой көтере бергенімізде «ей!» деген дауыс құлағыма оқыс шалынды. Жалт қарасам, неміс майоры төніп тұр. Жүрегім тас төбеме шығып, тұла бойым қалшылдап кетті.

— Бері жүр!— Әлгім немісше киінген Вася екен. Үйдің бұрышынан баспалай қарап,— Вася үшеуміз қазір ана күзетті жоямыз деп қойды.

Мысықша басып келеміз. Екі қабатты үй. Күзетші сак, ширақ қозғалады. Дерек бойынша мұнда екі жүзге жуық неміс солдаты мен офицері бар.

Үйдің біз жақ бұрышын айнала берген күзетшіге Вася батыл басып қарсы жүрді. Омырауында темір крест, нығында оқалы пагон таққан майорды көргенде, күзеттегі солдат оқтау жұтқандай қимылсыз қакия қалды. Васяның соңынан бой тасалап келе жатқан Харитон әлгі солдаттың кеңірдегін тегеурінді шеңгеліне толтырып бір-ақ сықты. Қас қағымда неміс солдаты кескен теректей сұлап түсті.

Харитон есікке енді жете бергенде, екінші күзетші

айналмадан шыға келгені. Әлгі солдат аяқ астынан партизанға кез болам деп ойламаса керек. Қалшылдап кетті. Осы сәт үнсіздікті пайдаланған Харитон пистолетін кезеп, оған үн шығарма деп белгі берді. Қас қағымда есі шығып кеткен неміс солдаты да қолын көтеріп, бірден берілді. Іле-шала аспанға атылған көк ракета жерге шашырай төгілді. Сол-ақ екен терезелерден лақтырылған қол граната мен өрт тұтататын шөлмек, автоматтан төгілген оқ жау солдаты орналасқан казарманы астан-кестен етті. Ұйқыдағы қаперсіз жау оқ пен оттың астында қалып, не істерін білмей азан-қазан болды.

Жаңа ғана түн тыныштығына мүлгіп тұрған станция ортасындағы казарма от құшағына оранды. Үйдің төбесі шытырлап жанып, опырыла құлады. Екілене ұйтқыған өрттің қара түгіні станцияны тұмшалап бүркеп алды. Жанталаса терезеден секірген көйлекшең солдаттар ыстық қазаннан жарылып ұшқан жүгерідей ағараңдап көрінді.

Командирдің қадау-қадау бұйрығы естілді.

— Қоймаға!

— Түрмеге!

— Біздің үлесімізге түрме тиген еді. Ұрыста — қарап тұрыс бар ма, екілене лап қойдық. Түрме аласа ғана жатаған келген жер үй екен. Бұрынғы овощ қоймасы. Жан-жағын арандап қоршалған тікен сым. Мұнара алдында кішкене үйшік қараяды. Тақалып қалдық. Кенет пулеметтің аптыға шақылдап, зіркілдеген үні естілді. Етпеттеп жата-жата кеттік. Тақ-тұқ ойнаған пулеметтің даусы құлақ тұндырады. Оқ бұршақ толассыз төлеп тұр. Осы кезде қатарынан екі рет жарылған қол гранатаның үні жетті. Артынша дабылды «Ура!» деген дауыс та шықты. Бұл жеңістің туын төбемізге желбірете көтерген құдіретті ерен үн еді.

Сөйтіп, қаңтардың қақаған үскірік түнінің бірінде болған тосын шабуыл біздің пайдамызға шешілді. Бұл

жолы біз олжалы оралдық. Он пулемет, 100 автомат, жүздеген винтовка, әлденеше жәшік патрон, миномет, көптеген киім-кешек, 20—30 ат қолға түссе, жетпістен астам адам біздің қатарымызға қосылды.

Сол күні таң қылаң бере орман қойнына қайта оралған біздер ерекше көңілді едік.

Ортаға шыққан Гриша ағай алағөбең таң шапағына шомылған топты бір барлап алып:

— Қымбатты отандастар! Жаңа ғана жаудың темір шеңгелінен босағандар! Сөзімді сіздерге арнаймын!— деп бастады ол. Біздер туған Отанымыздың бір бөлшегі — Украина жерін басып алған рақымсыз жаудың ту сыртында тұрмыз. Жан-жағымыз аш қасқырша анталаған жау. Біздің бауырластарымызды, қарусыз кәрі ата мен ананы, есін білмейтін баланы неміс қан ішерлері күн сайын өмірімізді аяусыз ойрандауда. Сондықтан біздің алдымызда тек бір ғана жол бар. Ол — күрес жолы. Басқа жол жоқ. Ал, кімде-кім туған селосына қайтып барғысы келсе де, күрестің басқа жолын тандап аламын десе де еркі өзінде.

Сол-ақ екен топ ду-ду сөйлеп кетті.

— Басқа жол жоқ!

— Тек күрес! Ешқайда бармаймыз!

— Ұйымдасқан күрес керек. Бастай беріңіз!

— Партизан боламыз!— деген дауыстар бір адамның аузынан шыққандай.

Сөзін қайта жалғаған Гриша:

— Ұйымдасқан күрес қатал тәртіпті, бір ауыздылықты, бір адамның басшылығын талап етеді. Мен аудандық астыртын партия комитетінің ұйғаруы бойынша, партизан тобына командир етіп партия мүшесі Харитон жолдасты ұсынамын,— деді.

— Күп болады!

— Дұрыс!

— Райком ұсынысы — ұсыныс!— деп, қоштаған дауыстар толастар емес.

Гриша ағай тыныштыққа шақырып, қолын көтерді. Шу тыйылды.

— Сіздердің аттарыңыздан астыртын аудандық партия комитеті атынан бүгінгі операцияны шағын топтың күшімен ойдағыдай жүзеге асырғаны үшін Харитон жолдасқа алғыс айтамын. Баршаңызға рақмет!— деп, сөзін аяқтаған Гриша ағай ымдап, Харитонды қасына шақырды.

Харитон ортаға шықты. Оның ақ құба жүзі алаулап, танадай мөлдір қара көзі от шашып тұр еді. Досым үшін мені сол сәтте өзгеше бір қуаныш толқыны биледі. Харитон сапта тұрған сарбаздарды мейірімді қараспен шолып өтті:

— Жолдастар, біз қазірден бастап әскери саптағы солдат сарбаздарымыз. Ұлы Отан үшін соққан жүрек ешқандай үрей мен қорқыныш, торығу мен тарығудан, налудан ада болуға тиіс. Өйткені біз еліміздің ары мен бостандығы үшін қан кешіп жүрміз. Демек Әділет біздің жағымызда!— деп, тамағын қырнап жөткірінді. Даусында ерекше тебіреністен туған толқын бар. Бүгінгі айқаста ерлікпен қаза тапқан совет армиясының қатардағы жауынгері Петр Ивановтың рухына бас иіп, осы топ бір дүркін оқ атуын бұйырамын.

Сарт-сұрт ойнаған затвор, гүрс етіп атылған мылтық даусы естілді. Күмістей ақ қырау басқан қалың орман оқыс сілкініп қалды. Жау оғынан қаза тапқан ұлының өліміне бір сәт аһ ұрған айнала, іле тынды.

Аспанда жұқалаң ғана ақ шарбы бұлт бар. Ақ үлпек бұлттың ар жағынан толысқан айдың бозғылт сәулесі төгіліп, орман атырабын алагеуім нұрға малып тұр. Үлкен алаңқайда тұрған партизандар Харитонның сөзіне қайта ұйыдық.

— Жолдастар! Біз бақытымызды, жерімізді қорғау үшін күреске аттанғандармыз. Бұл — қиын жол. Бірақ келешек біздікі. Қиыншылыққа төтеп берсек, жеңіс туы төбемізде желбірейді. Мен сендердің алдарыңда ақтық

демiм таусылғанша. Отанымның бостандығы үшiн күресте берiк болуға ант етемiн! Немiс басқыншыларына өлiм келсiн!

* * *

«Октябрь», «Революция» хуторлары мен «Н» қаласына немiстер тағы еселеген күш төктi. Ашылмаған есiк, тулақтай қопарылмаған еден қалмады. Жазалаушы отряд бiздiң топтың соңынан түстi. Ал бiз орманға тереңдеп сiңе бердiк, сiңе бердiк.

1943 жыл да жеттi. Талай сұрапыл шайқасты бастан өткiздiк.

Жау тылында партизандық күрестi нәтижелi басқарғаны үшiн Харитон жауынгерлiк Қызыл Ту орденi мен наградталды. Үлкен жерден келген қуанышты хабарды Гриша ағай отряд алдында оқып берген. Бәрiмiз де қатты қуандық. Ал Харитон үнсiз ғана басын изеп, өзiне тән жұмсақ жымиюмен ризалық танытып едi. Сол күнi мен оның алғаш рет өлең айтқанын естiдiм. Қазақтың құлаққа жағымды әсерлi әнiн баяу ырғақпен қоңырлата салып едi. Сондағы нұр шашқан қара көздердiң өткiр уыты әлi күнге жадымда.

— Андрей,— деп менi өзiне қаратты ол,— көзiме туған жерiм елестеп кеттi. Сағыныппын.— Сәл күрсiнiп, демiн iшiне тартты.— Ұшы-қиыры көрiнбейтiн мұхиттай далада туған айды көрдiң бе, әрине, көрген жоқсың. Бiздiң елде ай аспан көгiнде ақ күмбездей жарқырап тұрады. Қол созым-ау! Қол созым! Әлде менiң бала сезiмiм бе екен сол кездегi, жоқ, расы солай... Сонда оның сәулесi әлемге шағылып, бүкiл кең дала боз көйлек кигендей боп көрiнедi. Алыстағы түнгi өрiстегi жылқының пысқырып, кiсiнегенi, көл бақаның құрылы, шiлденiң сыбызғы әнi, өгiз шағаланың даусы сәби шағым өткен Мыс қаласындағы кiшкене электр станция-

сынан шығатын гудок үніне ұласып естіліп, бірі — дала, бірі — қала келбетін еске салады. Көше бойын желпіген анамның алақанындай жұп-жұмсақ майда желге, шірікін, бір кеудемді тосар ма едім! О, дариға, Мыс қаласы, әттең, алыстасың! — деп, сәл үнсіз отырды да, — менің туған жерімді, Мыс тауларын көрсен таңданбаққа шараң да қалмас еді. Көшпелі халықпыз ғой біз. Бәлкім, ата-бабаларымыз болар, біздің жыл санауымыздан мыңдаған жылдар бұрын сол таудан кен қазып, мыс қорытыпты. Күні бүгінге дейін сақталған алғашқы дәуір кеншілерінің өшпес тарихи ізінің өзі не тұрады. Әлденеше ғасыр бұрын жасампаз еңбектің балғасын соққан халыққа қалай ғана мақтанбассың! — деп, Харитон көкірегің қарс айыра дем алды.

Екеуміз мақпал түнде орман арасында серуендеп жүрміз, отряд тыныстап ұйқыға кеткелі қашан! Ептеп ұйқы айналдырса да, Харитонның әңгімесін қимай келемін. Айсыз түн. Аспандағы жұлдыз да бүгін тым жиі көрінеді. Анда-санда жарқ-жүрқ етіп, біресе ана тұстан, біресе мына тұстан үзілген жұлдыздар моншақтай ағып түсіп жатыр. Харитон әңгімесін одан ары жалғастырды. — Мыс қаласы! Мыс таулардың арасына салынған ел мекені де сырт көзге алтын астау сияқты. Оны қоршаған тақиядай-тақиядай төбелер біріне-бірі жалғасып кең жазыққа қарай созылып кетіп жатады. Ол — бауырына қазына басқан мыс шоқылар. Сарыарқаның алтын алқасы. Егер сол шағын жұмысшы поселкесін түнде араласаң ше? Мыс таудың не екенін сонда көресің. Әне, қарашы, аспанда миллион-миллион жұлдыз жарқырап тұрған жоқ па? Мыс таудың әр тасы айлы түнде саған осылай тіл қатады. Аяғыңның астында шашылып жатқан, тасқа басылған мыс шытыраны көрсен-ау, шірікін! Төбеңде айы мен жұлдыздары сәуле шашқан, мол қазынаның үстінде тұрғандай сезінесің сонда өзінді.

Қайран туған жер-ай! Тасыңа дейін сағындым-ау... —

Харитон биік ақ қайыңға арқасын сүйеді.— Әке-шешем ертерек өлді. Соңымнан ерген жалғыз інім екеуіміз балалар үйінде тәрбиеленіп, тірі қалдық. Оқыдық, білім алдық. Адам болдық. Әтсең, осы соғыс болмағанда...

* * *

— Эне, Андрей қара! Қара! Құйрықты жұлдыз. Әй, өзі көкте бір жола ілініп қалғанға ұқсайды, ә?— деп, Харитон иығымнан тартты. Әлгі сорғалаған жұлдыз бізден әй дейтін жерге, орманның ішіне келіп құлағандай болды.

— Осы жұлдыздар ақпаса екен,— деді біраздан кейін тіл қатқан Харитон сәл мұңайып.

1941 жылдың 22 июні күні батыс шекарада әскери қызмет атқарып жүріп, сүйген қызым Наталья екеуіміз түні бойы қыдырып, казармаға қайтып келе жатқамыз. Кенет Наталья:

— Харитон, эне, екеуіміздің жұлдызымыз...— дей бергенде қарауым мұң екен, дүние астан-кестен болды да кетті. Төпеген бомба!.. Құшағымдағы Натальяның қайда кеткенін білмей қалдым. О, тағдыр! Мұндай да болады екен-ау!— Оның азалы даусы бойымды шымырлатып жіберді. Харитонның қолтығынан қаттырақ қыстым. Жертөлеге келдік. Көзінде жарқ-жұрқ от ұшқындаған ол ыңылдап, көкірек жарды бір әнді баяулата салды...

* * *

Бір күні пистолетімді тазалап оңаша отыр едім. Қасыма Харитон келді.

— Андрей, Самойленконы шақырып келші!— дегені. Васяны ертіп келдім.

— Вася, тез жинал. Андрей үшеуміз Гордей атаға барып қайтамыз!— деді Харитон.

Ымырт мана жабылған. Жұлдыздар самсап тұр. Орманшының үйіне бірден кіре алмай, сырттан барлап торып жатырмыз. Қыбыр еткен жан дыбысы естілмейді. Әдет бойынша, бұл мезгілде сыртқа бір шығып, белгі беретін атай жер жұтқандай жым-жылас. Ел ұйқтаған шақ. Күте-күте жалықты ма, бір кезде Харитон:

— Мен үйге кіремін. Екеуің екі босағаға таянып дайын тұрындар. Қатерлі жағдай болса пистолеттен оқ шығарамын,— деді. Әлі тосудамыз. Әлден уақыттан кейін үйдің есігі ашылып, жарқ еткен шырпының сәулесі ала-құла көрінді де, тез сөнді.

— Кіріңдер,— таныс дауыс. Бірақ денені қарыған аяздай тым ызғарлы естілді. Ентелеп үйге кіріп келсек, орманшының ауызғы бөлмесі асты-үстіне шығып жатыр. Анадай жерде кемпірі мен Гордей атаның жансыз денелері серейеді. Сиырының емшегін кесіп, ауыздарына тығып кетіпті.

Харитон ерні кемсендеп дірілдей сөйледі.

— Қайран Гордей ата! Сенен де айрылып қалдық-ау!.. Кегінді алмай қоймаспыз. Бақұл бол, ата!— деп, оның маңдайына ернін тигізді. Кірпігінің ұшынан сіркіреген ыстық жас суық маңдайға сырғанады.

Осы кезде:

— Бұл кім? Кім болсаң да бері кел!— деген жіңішке дауыс естілді. Біз автоматымызға жармасып, бір-бірімізге жалт-жалт қарастық. Әлгі дауыс қайта шықты.

— Бері келіңдер! Дауыстың қай жерден естілгенін білмей дағдарып қалдық. Үйдің ішінде көзден таса жер жоқ.

Төрге көнелеу үлкен кілем тұтылған екен. Соны ашып барып, құпия қуысты көрдік. Қабырға қос қабатталып ағаштан өріліп, арасы ұраға айналдырылған. Сырттай қараған бөгде көз еш нәрсе аңғарарлықтай емес.

— Вася, сен сыртты бақыла, біз Андрей екеуміз,— дей берген Харитонның сөзін бөлген әлгі дыбыс қайта естілді.

— Харитон, сен, сенбі...ісің? Бұл ме...ен ғой,— деп, үзіліп кетті...

Біз сол түні ойламаған жерде мына Наталья Иванованы Гордей атаның үйінен, үйінен емес-ау, үйдің бітеу қабырғасынан тапқан едік. Бірнеше айлар ауыр жарақаттанған Натальяны Гордей ата көп уақыт бағып, емдеп, енді қатарға қосар шағында өзі жау қолынан қаза тапты,— деді Андрей тісін қайрап, кеудесін қолымен сипалап қынжылып отырып қалды. Әңгімеге Наталья араласты.

— Асан, мен соғыстың алғашқы күндерінде жараланып қалып, ес жиған соң, орманға қаштым. Міне, сол тунде әбден жүгіре-жүгіре қалжырап, өкпем өшіп далада талып жатқан жерімнен мені сол Гордей ата тауып алып, «Находка» деп атап кеткен еді,— деп түсіндірді.

Андрей сөзін қайта жалғастырды:

— Мен есім шығып кеткендей Харитон мен Натальяға қарап қалыппын. Екеуі де біріне-бірі шұрқырай ұмтылды.

— Ха-ри-тон!— дейді қыз даусы.

— На-та!— дейді, үміт пен күдікке толы жігіт үні. Бірі — көктен, бірі — жерден шыққандай құшақтасып қалған. Мен оларды ажыратпаймын да, сөз де қатпаймын. Есінен адасқан адамдай әрі қызығып, әрі мәңгіріп қарай берем. Көз алдымдағы екеу, шынымен, кездескендеріне әлі де сенбейтіндей үн-түнсіз жабысып, енді құшақтарын жазса, мына көрініс көздерінен ғайып болатындай ажырасар емес. Натальяның бүкіл тұла бойы қалш-қалш дірілдеп, жұмылған көзінен күмістей мөлдір жас тамшылары ытқып шығыпты. Харитон қыздың көз жасын, алақанымен сипалап, тіл қатпастан құшағына қыса түседі.

«Расында, осы менің өнім бе?» деп те ойлаймын. Қандай кездесу еді десенші! Өрт пен оттың арасында тағдырдың кейде сондай да бір аяулы шақ сыйлайтын кезі болады екен...

Бір кез тамағымды қырнадым.

— Харитон!— деймін, үнім шықпайтын сияқты. Тамағым құрғап қалыпты.

Натальямен біз осылай ойда жоқта табыстық. Бірін-бірі жоғалтқан, бірі-бірін сүйген екі жас осылайша ойда жоқта кездесті...

Сол күні Гордей атадан біржолата айрылсақ, Наталья — Находканы қайта таптық.

Арада тура он ай өтті.

Партизан десе немістердің төбе шашы тік тұратын кез — бұл. Ойламаған жерден тұтқиылдан тап басып, диверсиялық әрекеттерді барынша мол жасауға әбден машықтанып алғанбыз. Ақыры, немістер де шыдамады білем. Астыртын хабар бойынша бір полкті партизандарға қарсы шығармақшы болғанын естіп қалдық. Бірақ ол операция қашан, қай жерден басталатыны белгісіз еді. Отряд енді дайындықты күшейтіп, алдағы айқаста жеңіске жету үшін күрделі жоспар жасап жатқан. Бір күні отряд кезекшісі Насреддин Юлдашев келіп, мені отряд командиріне шақырып әкетті. Келсем, Омарбеков, Новиков, Самойленколар Харитонның алдында тұр. Астыртын аудандық партия комитетінің бірінші секретары Гриша ағай да осында екен. Бұрынғыдан шашы да едәуір ағарып, сақал-мұрт қойған ба, түрі сұстанып көрінді. Мен өкшемді өкшеме тигізіп, қолымды шекеме қойып, тік тартылып сәлем бердім.

— Ал, Харитон, жігіттерің түгел жиналса, тапсырмаңды айтып, тезірек аттандыр,— деді Гриша ағай.

Харитон әрқайсымызға ойлы қара көзін кезек-кезек төңкеріп, біраз отырып қалды. Әлденеге қатты қобалжығанын сезіп тұрмын. Аздан соң ол орнынын тұрып, гимнастеркасын жөндеп, портупейін нығына қарай

түзеп, жертөлени адымдай басып олай бір, бұлай бір кесіп өтті де, бізге қарсы келіп, бетпе-бет тоқтады. Баяу күрсініп қойды.

— Жігіттер, сөзді көп созуға уақыт тар. «Н» қаласындағы гарнизоннан тіл әкелу аса қажет. Бар үміт — сол тілде. Сол үмітті төртеуіңе, сендерге артамын,— деді.

— Құп болады!— дедік біз бір ауыздан. Харитон үн-түнсіз құшағын аша берді. Кезек-кезек бетімізден сүйіп: «Жолдарың болсын» деп, қолын ұсынды. Сондағы оның көзінен бізге төгілген мейірім шапағаты әлі де маған ұшқындап тұрған сияқты.

«Н» қаласы алдымызда аяқтағы астай көрініп жатыр. Орталық көшеде қадау-қадау шам жылтырайды. Гарнизон үйі алдында қарбалас, кіріп-шығып жатқан адамдар. Бір жақтан жеңіл машина келіп тоқтады.

Біз арамызда он бес-жиырма метрдей қашықтық сақтап жеке-жеке қалаға кіріп келеміз. Ені тар көшемен гарнизон үйіне сұғынып, таянып қалдық. Күзетшінің көзі көретіндей жерде төртеуіміз бір бұрышқа иіріліп тоқтадық.

— Ал, не істейміз енді?

— Не істейтініміз беймәлім.

Уақыт зымырап өтіп барады. Таң атпай «тілді» алып орманға еііп бой жасырмасак, онда жағдай қиын болады. Ал әзір «тіл» көрінер емес. Осы дағдарыста тұрған бізге қарай бір мотоцикл ағызып келе берді. Үстінде алламсадай неміс офицері бар. Жол біз тасалап тұрған үйді іргелеп, оралып өтетін.

— Осыны аламын кеңірдектен,— деді Вася.

Жауап қатуға да үлгермей қалдым. Қасымыздан өте берген мотоциклге қарай Вася барыстай атылды. Оны ұмар-жұмар астына ала құлады. Мотоцикл дарылдап жатыр. Моторын тез сөндірген Сыдық мотоциклді қара көлеңкеге қарай сүйретіп әкетті. Вася, Новиков үшеуіміз жалма-жан офицердің қаруын алып, аузын

тығындап, қолын артына байлап тастадық. Лейтенант шеніндегі соқталдай неме екен. Енді жүруге келгенде, үйелеген сиырдай аяғын баспай жатып алды. Көзі алақтап шығып барады. Қозғалар емес.

Осы қысылтаянда Вася жол тапты. Әрқайсысы бір-бір пұттай оның қарулы қолы желкесіне тигенде, тәубесіне тез келген офицер тақырда желген тайлақтай бұлкектей жөнелді. Сыдық кендір арқанды мойнына салып, немісті түйеше бұйдалап алыпты.

... Орман іші өз үйіндей ғой, шіркін, ондайда. Жан-жағымызға қарай-қарай енді қатерлі ауданнан шықтық-ау деп, жуан ақ қайыңның түбіне отыра кеткенбіз. Вася әлгі немісті тулақша алып ұрып жатқызып қойған. Таң сарғайып, елең-алаң бола бастаған шақ. Кенет.

— Т-с-с! — деп Сыдық бұға қалды. Біз де еңкейдік. Еш нәрсе естілмейді. Құлағымыз елендеп тың тыңдап жатырмыз. Сыдық болса алға қарай еңбектеп кеткен. Көп ұзаған жоқ барған жерінен қайта оралды. Қолында әлі сөніп болмаған темекі тұқылы.

— Менің құлағым алдамаса, осы жақын жерде аяқтықыры естіледі. Міне, жаңа тартқан темекі тұқылы, әлі оты да сөніп болған жоқ. Меніңше, сол иттер ғой қазір папирос тартатын. Енді олардың көзіне түспеу үшін сәл қиыстау жүргеніміз дұрыс болар! — деді. Ал біздің қолға түсірген итіміздің екі көзі темекі тұқылдында. Бірдеңе сезетіндей тесіле қарайды. Ырғалып орнынан тұрғысы келеді. Вася алара қарап еді, қайтадан жым болды.

Еңбектеп солға қарай ойыса жылжып келеміз. Екі-үш шақырымдай ұзадық. Енді осындай жер жүрсек, қауіпті маңай артта қалады. Ал одан әрі немістер желкелесең де орманға кірмейді.

Қауіпті шектен де өттік. «Тілді» алдымызға салып, барынша қатты жүріп келеміз. Орман іші қазір құлаққа ұрған танадай, тырс еткен дыбыс жоқ. Вася ыңыл-

дап, кейде естірте : «Шел в борьбе воевой восемнадцатый год», — деп әндетіп келеді. Әркім өз ойымен әуре. Лагерь көп болса екі-үш шақырым жер. Көңіл сергек. Әсіресе олжалы қайтқан шақта партизан өмірі мейрам ғой. Дұшпаныңа қандауыр қадап, алысқаныңды алып ұрудан басқа соғыстың заңы болмайды.

Кенет төбемізден дарылдап төмен ұшқан самолет көрінді. Қас қағымда бүкіл орман, лагерь тұрған аудан қап-қара түтінге көмілді де кетті. Аспанға жалын атып лапылдаған өрт пен жемтік көрген құзғындай шүйіліп төнген қара кресті самолет дүниені бір уыс қылып жіберді.

Бар күшімізді бойымызға жинап асығыс жүріп келеміз. Орман арасының қау шөбі де тізе қағып аяққа желімдей жабысады. Екі көзіміз алда. Тезірек лагерьге жету. Аспан әлемі қорда жауғандай қарауытып көзді байлап барады. Манағы-манағы ма, атыс күшейе түсті. Сарнап соққан жел мен атылған мылтықтың даусы, түскен бомбаның суылы бәрі-бәрі азынай жамырап орман іші күңіреніп кетті. Не болса да партизандар орналасқан лагерь маңында болып жатыр. Таяп қалдық. Немістердің де барпылдаған даусы шығады.

Біздің адамдардың қарсы шабуылға шыққан үні естіледі. Төбемізден оралып өткен жау самолеті үсті-үстіне десант тастап жатыр. Айнала тегіс атыс, қопарылыс... Біз де ұрыс шебіне келіп жеттік-ау. Бораған октан бас көтере алмай еңбектеп келеміз. Бір кез Василий басын көтере беріп:

— Андрей, алдымызда немістер! — дегені.

Қарсы тегеурінге шыдамай қорғанысқа көшкен немістердің желке тұсынан келіппіз. Жиырма-отыз адам шеп құрып, оқты төгіп алға жылжып барады. Арамыз тым жақын. Арғы беттен атылған оқ та сондай толассыз. Соны көрдік те жаудың желке тұсынан біз де оқты төгіп бердік. Ойламаған жерден қос қыспаққа тап болған жау тобының астан-кестені шықты. Желкеден

соғылған оқ қылышына төтеп бере алмаған жау табанда жер құшты. Бірақ атыс тоқталар емес. Лагерьдің терістік шығысындағы айқас бұрынғыдан да үдей түсті. Миномет оғы ысқырып, лагерьдің үстінен ұрғылап жатыр. Бірі бізге жақын түсіп, Вася мен Сыдықты ауыр жаралап кетті. Самойленконың аунап түскенін көзім шалып қалып еді. Сөйтсем, есіл ер, батыр жүректі абзал дос өмірден біржола көз жұмған екен. Тілге де келмеді. Осы ауыр сын сағатта қанды көйлек достарымнан қапыда ажыраған мен алпамсадай болып, көзі жауаңдай қасымда жатқан немістің офицерін атып тастадым. Сыдықты көтеріп алып, Новиковтың қорғауымен ілгері жылжып келемін. Траншея қол созым жерде. Бірақ оқ — нөсер. Неше жылғы жан баспаған қау шөпті шалғыдай қырқып, ағаш діңіне кірш-кірш қадалды. Осы сәтте өмір маған қып-қызыл қан ішіндегідей көрініп кетті. Шөлдеп өліп барамын. Жантайып жатып, жол құтыдан су жұта бергенімде, қолымдағы құты біреу қағып жібергендей ұшып түсті. Қарасам бүйірін оқ тесіп өтіпті.

Қырылдаған дауысқа жалт қарасам, кеудесін алақанымен басқан Новиков шалқалап құлап барады екен. Оқ бораны басылар емес. Траншеяға жаралы Сыдықты жатқыза салып, алға жүгірдім.

— Атысты тоқтатыңдар! — деген Харитонның даусы жетті. Жау таянсын! Қарасам Харитон пулемет тұткасына жабысып қалыпты. Топырақ пен шаң аралас қара қошқыл беті айбақ-сайбақ. Басын танып алған. Жарақаттанған сияқты. Оның қасында пулемет дискасын дайындап Наталья отыр. Басым күшпен немістер тағы да шабуылға шығып ентелей өрекіп келеді. Токтар емес, кідірет де емес. Бір кез дүркірей ұмтылып лап қойды.

— Атыңдар! — Харитонның даусы саңқ етті. Оқ нөсері немістерді баудай турады. Дауылдан жапырылған шалғындай сұр киімді тобыр кері серпілді. Бірақ әлі де

өрекпүйн тоқтатар түрі жоқ. Жайраған өліктерін тасалап, алға қарай қайта жылжиды.

— Әр оқты үнемдеңдер. Мүмкіндігінше гранатаны пайдаланыңдар. Граната жұмсауға таянсын!— деп, Харитон пулеметін кәрі еменнің түбіне қарай сүйрей жөнелді. Әлгі тұстың алды биік, арты еніс. Күн көзі қызарып, орман ішін қызыл жалқын басты. Аспаннан қан төгіліп тұрғандай. Лагерь орны түтіндеп жанып, қызыл ала көйлек кигендей әлі де лапылдап жатыр.

— Дайындал!— деді, көзінен от шашқан Харитон,— Наташа, пулеметтен жаудың сыртын ала оқ жаудыр!

Өзі жүгіріп траншеяға келді. Жау тіпті жақын таяп қалған. Құлаш жетер жер.

Осы кезде пулемет сақылдап ойнап кетті. Ойламаған жерде ту сырттан ұрған пулемет оғына тап болған дұшпан етпеттеп жата-жата қалысты. Жаудың барар жері де жоқ еді. Соны сезген Харитон траншеядан атып шығып, уралап автоматтан ең соңғы оқты төгіп, селдіреп қалған жауынгерлерді бастап алға ұмтылды. Енді ұрыс қолма-қол шайқасқа көшті. Кейін жөңкіле қашқан солдаттарын қайта көтерген қос кресті неміс офицері осы кезде пистолетін Харитонға қарай көздей берді... Андрей сәл ғана тыныс алды. Төбе шашыма дейін шымырлап, Андрейден көзімді алмай отырмын. Ол сөзін қайта жалғады.— Харитонды атып қалды. Жау тағы атты!— деді Андрей алабұртып.— Бірақ оны Харитон көрді ме, көрмеді ме, оның оғы оған дарыды ма, дарымады ма білмеймін. Автоматтан оқты боратып, ілгері басып бара жатқан Харитон жығылған жоқ. Оның соңынан іле жүгіріп келе жатқан мен автоматымды неміс офицеріне қарай бұрып жібердім. Ол пистолетін көтерген бойы теңселіп барып шалқасынан түсті...

Жау шегінді. Бірақ зеңбіректен бораған бомба бас көтертер емес. Жердің қыртысын қопарған бомба мыңмың жарықшақ атып, кара жер боздап кетті. Ішегін тартып ысқырып келіп гүрс етіп, лап ете түседі. Соңғы

бомба Харитон, Наталья — үшеуміз жатқан траншеяға жақын үлкен еменге түсіп, оның тамырын сөгіп, діңін быт-шыт етіп ырситып кетті.

Құлағыма шар еткен сәби даусы естілді де, енді Натальяға бұрыла бергенімде, түсі оңып, айбарлы мандайында қан жосып, кеудесін көтере бере құлап бара жатқан Харитонға көзім түсті. Өз тәніпен енді ғана бөлінген сәбиіне де қарай алмай Наталья жанталаса оған ұмтылған.

— Харитон, Харитон! Жаным,— деп, оны құшақтай берді. Мен де жан дәрмен асығыс қимылдап, басын сүйеп, бинтпен байлай бастадым. Аяғымыздың астында жаңа туған сәби іңгәлап жатыр. Ол аспанын өрт, топырағын оқ жайлаған орманға өзінің тұңғыш іңгәсін, ең алғашқы даусын естірте жылады. Күн тасаға түсіп, орман іші қара көлеңкелене бастаған. Нәрестенің алғашқы даусы қоңыр кешке ұласып, қарғыс атқан соғысқа лағынет айтып жатты сонда.

— Басымды көтерші,— деді, бір есін жиған шағында Харитон. Жаңа туған сәбидің кіндігін кесіп, гимнастеркама орай салып, мен де оның қасына келдім. Иығыма сүйеніп, аялы қара көзін төңкеріп, жан-жағына толғана қарап:

— Андрей, Наташа! Балам сендерге аманат! Менің туған еліме сәлем айтындар. Туған ел үшін қанды көз жаумен айқаста...— ол сөзін аяқтай алмай, талып кетті. Қабағынан жіпсір тер білінді. Аз-кем уақыттан кейін көзін қайта ашып, тың тыңдағандай жатты да:

— Нәресте даусы ма? Ұл болса — Жеңіс, қыз болса — Фа...и...— Бұдан кейін ол тілге келе алмады,— деп, Андрей сөзін аяқтады.

* * *

Жүрегім дүрс-дүрс соғып аузыма тығылды.

— Фа...и...— деп, үзіліп кетті дейсің бе!— деп, мен

Андрейдің қолынан ұстай алдым.— Жеңгемнің болғанын хаттарыңда жазғансың. Бірақ артында бала қалды деп жазбап едің ғой. Жасырғаның ба?

— Жоқ, жасырғаным емес,— деп күлді Андрей.— Ол бала бар ма, жоқ па соған көзім жетпеді. Сонсоң сені әуреге салмайын деп...

— Ал қазір ше? Бар ма, жоқ па, білесің бе?— деп өрекіпідім мен.

— Білемін, бар.

Мен шыдай алғамын жоқ, атылып барып Андрейдің мойнына асылып, бетінен сүйдім.

— Қайда ол? Қайда қазір?!

— Шешесі Москвада тұрады. Өзі осында дәрігер көрінеді.

— Сәбидің атын Фанна қойып па едіңдер.

— Иә...

— Мен ес-түстен айрыла жаздап, өзімді емдеп жүрген дәрігеріме қарай жүгірдім.

Иә, ағайымның өзі де, көзі де тірі екен...

МАЗМҰНЫ

ШАКПАК 3
АҒАЙЫМНЫҢ КӨЗІ 73

Албаз Каражигитов

КРИСТАЛЛ

Повести

(На казахском языке)

Редакторы Т. Алшынбаев
Суретшісі К. Бекжанов
Көркемдеуші редакторы А. Тіленшиев
Техникалық редакторы Г. Ақыпова
Корректоры Н. Исабекова

ИБ № 2373

Теруге 21.07.83. жіберілді. Басуға 16.11.83. қол қойылды, УГ 19187. Форматы 70×108^{1/32}. Қағазы № 2. Қарп түрі «әдеби». Шығыңқы басылыс. Баспа табағы 3,38. Шартты баспа табағы 4,73. Есептік басылу табағы 4,84. Тиражы 10 000 дана. Заказ № 2731. Басасы 30 т.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай проспекті, 143-үй.

Қазақ ССР Баспа, полиграфия және кітап саудасы істері жөніндегі мемлекеттік комитетіне қарасты «Кітап» полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Пастер көшесі, 41-үй.